

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İKTİSAT ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI**

130456

**TÜRKMEN DOĞAL GAZININ
TÜRKMENİSTAN EKONOMİSİNDEKİ YERİ
VE PAZARLAMA SORUNLARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ruslan MUTALİMOV

Danışman: YRD. DOÇ. DR. ÜMRAN AKYÜZ

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

İSTANBUL, 2003

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

TABLO LİSTESİ	II
KISALTMALAR	III
1. GİRİŞ	1
2. TÜRKMENİSTAN HAKKINDA TEMEL BİLGİLER	2
2.1 Tarihçe	3
2.2 İdari Yapı	4
2.3 Genel Olarak Türkmenistan Ekonomisinin Sektörel Analizi	5
3. DOĞAL GAZIN TÜRKMENİSTAN EKONOMİSİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ	22
3.1 Doğal Gaz ve Petrolün Tanım ve Sınıflandırması	22
3.2 Tarihten Bugüne Türkmenistan'da Doğal Gaz ve Petrol Üretimi	26
3.3 Doğal Gazın Türkmenistan Ekonomisindeki Önemi.....	29
3.4 Bağımsızlık Döneminde Doğal Gazın Pazarlama Sorunları	35
4. BÖLGE ÜLKELERİNİN STRATEJİLERİ VE TÜRKMENİSTAN'IN BEKLENTİLERİ	46
4.1 Bugünkü Durum	47
4.2 Türkmenistan'ın Beklentileri.....	60
5. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	65
EKLER	68
KAYNAKÇA	82

TABLO LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 1: Yıllar İtibarıyla Temel Tarım Ürünleri Üretim Miktarları (Bin Ton)	11
Tablo 2: Belli Başlı Hayvan Sayısı (Bin Baş).....	12
Tablo 3: Yıllara Göre İthalat ve İhracatı (Milyon ABD Doları).....	18
Tablo 4: Başlıca İhraç ve İthal Ürünlerinin Toplam İthalat ve İhracatı	19
Tablo 5: İhracat ve İthalat Yaptığı Başlıca Ülkeler	20
Tablo 6: Yıllara Göre Elektrik Üretimi (Milyar kw/s).....	21
Tablo 7: Türkmen İstatistiklere Göre Türkmenistan'da Doğal Gaz (Milyar M ³) ve Petrolün (Milyon Ton) Yıllara Göre Üretimi.....	28
Tablo 8: BP-Amoco İstatistiklere Göre Türkmenistan'da Doğal Gaz (Milyar M ³) ve Petrolün (Milyon Ton) Yıllara Göre Üretimi ve Tüketimi	29
Tablo 9: Türkmenistan'ın Yıllara Göre Ekonomik Gelişmeleri	31
Tablo 10: Türkmen Doğal Gazın Yıllara Göre Üretim, Tüketim ve İhracatı	37
Tablo 11: Türkiye'nin Doğal Gaz Alım Anlaşmaları	56
Tablo 12: Türkmen Doğal Gazı İle İlgili Uluslararası Projeler	59
Tablo 13: 10 Yıllık Planı'na Göre Türkmenistan'ın Enerji (Elektrik, Petrol ve Doğal Gaz) Üretim ve İhracatı.....	63

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BOTAŞ	: Boru Hatları ile Petrol Taşıma A.Ş.
CPC	: Caspian Pipeline Consortium
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
GE	: General Electric
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
IMF	: International Monetary Fund
OPEC	: Organization of the Petroleum Exporting Countries
PSG	: Pipeline Solution Group
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TCP	: Trans Caspian Project
TİKA	: Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı

1. GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber, bağımsızlıklarını ilan eden cumhuriyetler, Sovyetler Birliği'nin birbirine bağımlı kılan ekonomik yapısı nedeniyle birçok siyasi ve sosyo-ekonomik sorunlarla karşı karşıya kaldılar. Bunlardan birisi de doğal kaynaklar açısından en zengin cumhuriyetlerden biri olmasına karşın SSCB dönemindeki çoğu ekonomik göstergelerde alt sıralarda yer alan Türkménistan'dır.

Türkménistan zengin hidrokarbon kaynakları rezervleriyle dünya genelinde hatırı sayılır yere sahiptir. Sovyet ve sonraki dönemde BDT ülkeleri arasında Rusya'dan sonra doğal gaz üreticisi ve ihracatçısı olarak ikinci olan Türkménistan, alıcıların doğal gaz borcunu ödeyememiş olması ile zor durumda kalmış, doğal gazın pazarlanması için alternatif yollar aramaya başlamıştır. Diğer yandan, bu zengin hidrokarbon kaynaklar, batılı ülkelerle birlikte büyük petrol şirketlerinin de ilgi odağı olmuş; Türkménistan'ın da bağımsızlığının pekiştirmenin en önemli potansiyeli olarak ortaya çıkmıştır.

Bugün, petrol ve doğal gaz gibi doğal kaynaklar, dünya birincil enerji tüketimi içindeki toplam payları ile büyük orana sahiptirler. Yapılan tahminlere göre, yakın gelecekte dünya genel enerji talebinin artacağı hesaplanmaktadır; bununla beraber bu kaynakların içinde doğal gazı payının diğerlerine göre daha da artacağı öngörülmektedir. Bu durumda dış finansal desteğe ihtiyaç duyan Türkménistan'da, başta ABD ve diğer Batılı ülkeleri ile; Türkiye, İran ve Rusya gibi bölgesel güçler sermaye, teknoloji ve dev şirketleri aracılığıyla etkin olmaya çalışmaktadırlar. Bu güçlerin siyasi ve ekonomik çıkarların çatışması ile bölge ülkelerin de zengin hidrokarbon kaynaklarına sahip olması, Türkménistan'ın hayata geçirmek istediği projelere ek sorunlar yaratmakla beraber, son birkaç yılda olumlu gelişmeler olmuştur.

İşte bu çalışmada, Türkménistan'la ilgili genel bilgilerle beraber doğal gazın Türkmén ekonomisindeki öneminden, pazarlama sorunlarından söz ederken; Türkménistan'ın doğal gaz rezervlerinden başlayarak, ilgili şirketler, projeler, fiyatlar gibi çeşitli konularda bir değerlendirme yapmayı amaçlıyoruz.

2. TÜRKMENİSTAN HAKKINDA TEMEL BİLGİLER

Türkmenistan, bir Orta Asya ülkesidir. Yüzölçümü 488.100 km² olup bunun 375.000 km²'si çöldür¹. Güneyinde İran, güneydoğusunda Afganistan, kuzeybatısında Kazakistan ve kuzeyinde Özbekistan'la komşu olan ülkenin batısında ise Hazar Denizi bulunmaktadır. Türkmenistan'da subtropikal çöl iklimi egemendir.

Başkenti Aşkabat olan Türkmenistan Cumhuriyeti beş vilayetten oluşmaktadır. Bunlar: Ahal, Balkan, Daşoğuz, Marı ve Lebap'tır. Önemli Şehirleri: Aşkabat, Marı (Merv), Türkmenbaşı (Krasnovodsk), Daşoğuz, Türkmenabat (Çarcev), Balkanabat (Nebitdağ), Köhne Ürgenç, Atamurat (Kerki).

01 Ocak 2003 verilere göre, Türkmenistan'ın toplam nüfusu 5.936.800 kişidir². Nüfusun etnik yapısını %78 Türkmen, %9 Özbek, %7 Rus, %2 Kazak, %1 Tatar ve %3 Diğer (Azeri, Ermeni, Alman, Ukraynalı, Beyazrus, Letonyalı, Moldovalı, Gürcü, Lezgi, Fars, Kürt, Tacik, Rus Yahudisi, Karakalpak, Beluşi); nüfusun din yapısını da %88 Sünni Hanefi, %10 (Doğu) Ortodoks ve %2 Bilinmeyen oluşturmaktadırlar. Ayrıca Türkmenistan'ın okur yazarlık oranı oldukça yüksek olup %99'dur³.

Türkmenistan'ın resmi dili Türkmençe'dir. Meclis 12 Nisan 1993 tarihinde, 01 Ocak 1996 tarihinden itibaren Kiril alfabesinin terk edilerek belirli bir geçiş dönemi çerçevesinde Latin alfabesine geçilmesini kararlaştırmıştır.

Türkmenistan, Latin alfabesine geçiş hususunda somut adımlar atan ilk Orta Asya ülkesidir. Ülkede çıkan Türkmençe basın organlarının birinci sayfalarındaki resmi haber ve yazılar 01 Eylül 1996'dan itibaren Latin harfleriyle basılmaya başlanmıştır⁴.

Türkmenistan'ın milli para birimi Manat olup 01 Kasım 1993'te yürürlüğe girmiştir. (Resmi Kur: 5.200 Manat=1 ABD Doları, Serbest Piyasa Kur: 18.200

¹ DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu", Ankara, 2000, <http://www.ekutup.dpt.gov.tr/disekono/oik528.pdf>, (02 Kasım 2001), s. 60.

² Neytralny Turkmenistan, "Turkmenistan-2002: Vremya Sverşeniy", 14 ocak 2003, s. 1.

³ TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı), "Türkmenistan", Ülke Profilleri, <http://www.portal.tika.gov.tr/pdf/turkmenistan.pdf>, (09 Şubat 2003), s. 2.

⁴ DPT, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri...", s. 59.

Manat=1 ABD Doları)⁵.

Aylık Ortalama Ücret: 1.500.000-Manat'tır⁶. Ayrıca su ve gaz ücretsiz, şehir içi telefon ücretsiz, elektrik önemli ölçüde ücretsizdir.

2.1 Tarihçe

Türkmen adının tarih sahnesine çıkışı X. yüzyıl olup genel bir adlandırma olarak yerleşik hayata geçmiş Türkler için, ağırlıklı olarak da Müslüman Oğuz boyları için kullanılmıştır. Türkmen adı bugün dar manada Türkmenistan'da yaşayan Türkmenler ile Irak, İran, Suriye ve Anadolu'daki Türkmen boylarına mensup olanlar için kullanılmaktadır.

Türkmenler, Türklerin Oğuz boyundandırlar. Bazı eski dil özelliklerini korudukları gibi, Çağatay ve Kıpçak sahası kavimlerinin arasında kaldıklarından, onlarla birlikte gelişmişler, diğer Oğuz boyu ağızlarında görülmeyen bazı dil hususiyetlerini de benimsemişlerdir.

Teke ve Yomutlar başta olmak üzere Çovdur, Göklen, Sarıg, Salır, Ersarı gibi kabileleri Türkmenlerin en büyük kabileleri arasında sayabiliriz. Ancak, X. yüzyılda bu bölgede yaşayan Türkmenler içerisinde bütün Türk kabilelerine rastlanılmaktaydı.

Bugün Türkistan tarihini ayrı ayrı devletler halinde yazmak oldukça güçtür. Çünkü bu devletler geçmişte ve yakın zamanlara kadar aynı kaderi paylaşmışlardır. Bu yüzden Türkmen tarihi, diğer Türklerin tarihinden ayrı tutulamaz.

XIX. yüzyılında daha çok İranlılar ile Hiveliler'in hücumlarına maruz kalan Türkmen toprakları bu dönemde de Rusların da ilgisini çekmiştir. Çünkü Ruslar Asya'da İngilizlerle rekabete girmiş oluyorlardı. Bunun sebeplerinden biri de 1877 yılında Berlin Kongresinde; Rusya'nın Ege Denizi'ne çıkmasına engel olunması gerektiği ve İngiltere'nin Afganistan'ı himayesine aldığı duyurmasıdır⁷. Haziran

⁵ İnformatsionno-Delovoy Tsentr "Turkmenistan", "Kurs Manata", <http://www.turkmenbusiness.org>, (23 Nisan 2003).

⁶ Turkmenistan.Ru, "V Turkmenistane Vvodyatsya Novıye Stavki Podohodnogo Naloga", 2003, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=2&d=2648&op=viw>, (28 Subat 2003).

⁷ DPT, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri..." s. 58.

1880'de Ruslar Türkmen topraklarına girdi, 1881'de çarpışmalar sona erdiğinde Türkmenler 26.500 kişi kaybetmişlerdir⁸.

Çarlık Rusya'sının işgaline karşı bütün Türkistan'da olduğu gibi Türkmenistan'da da muhalefet vardı. 1916'da başlayan Türkistan Milli Ayaklanması, Bolşevik İhtilalinden sonra da devam etmiş, bilahare Enver Paşa'nın önderliğinde yürütülen hareket birliktelikten yoksun ve dışarıdan da bir destek alamadığı için başarılı olamamıştır.

1924 yılında Türkmenler ile Özbekler birlikte hareket edip bazı başarılar elde ettilerse de, neticede 27 Ekim 1924 yılında Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Eylül 1927 yılında Sovyet kuvvetleri karşısında son çatışmasını da kaybeden Cüneyd Han, Türkmenistan'ı terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. SSCB federal bir anayasa çıkararak, Orta Asya'yı beş Cumhuriyete bölmüştür.

07 Ocak 1990 tarihinde Türkmenistan'da Meclis (Yüksek Sovyet) seçimleri yapılmış ve Komünist Parti kökenli üyeler çoğunluğu oluşturmuşlardır. Mayıs 1990 tarihinde Türkmen Türkçe'si Cumhuriyetin resmi dili olarak kabul edilmiş, 27 Ekim 1990 tarihinde de Saparmurat Niyazov Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

22 Ağustos 1990 tarihinde egemenliğini, 27 Ekim 1991 tarihinde yapılan halk oylamasıyla aynı gün bağımsızlığını ilan eden Türkmenistan'ı ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur. İktidardaki Türkmen Komünist Partisi Aralık 1991'de yapılan XXV. Kongresi'nde parti Teşkilatı'nın feshine ve yerine Türkmenistan Demokratik Partisi'nin kurulmasına, yeni kurulan partinin başına Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın getirilmesine karar vermiştir⁹.

2.2 İdari Yapı

18 Mayıs 1992 tarihinde Meclis tarafından oy birliği ile kabul edilen yeni Türkmenistan Anayasası 21 Haziran 1992 tarihinde halkoyuna sunulmuş

⁸ Muhammet Akdiş, "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik Sosyal Kültürel İlişkiler-Bölgeye Yabancı İlgisi ve Beklentiler", <http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/temmuz99/ortaasya.htm>, (03 Aralık 2002), s. 3.

⁹ DPT, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri...", s. 59.

onaylanmıştır¹⁰. Anayasasına göre, tarafsız, demokratik, laik bir hukuk devletidir. Tarafsızlık statüsü 12 Aralık 1995'te Birleşmiş Milletler Teşkilatı tarafından onaylanmıştır. "Halk Maslahatı" milli iradenin en yüksek temsilcisi niteliğindedir. Ayrıca anayasa değişikliği, referandum, ülkenin ekonomik, sosyal ve politik gelişmesine yön verecek ana konularda tavsiyeleri görüşerek karar alma yetkisine sahiptir. Ancak "Halk Maslahatı" yasama organı değildir. Türkmenistan'ın yasama organı Meclis'tir. "Halk Maslahatı" kararları Meclis tarafından yasalaştırılır. Meclis, Anayasanın hazırlanması ve değiştirilmesi, kanunların yasalaştırılması, parlamento ve başkanlık seçimlerinin tarihlerinin belirlenmesi, Başbakan Yardımcılarınca yürütülen faaliyetlerin onaylanması, bütçenin onaylanması hususlarında yetkilidir. Türkmenistan'da tek parti bulunmaktadır¹¹.

Yeni Anayasa başkanlık sistemi öngörmektedir. Cumhurbaşkanı'na çok büyük yetkiler tanımaktadır. Cumhurbaşkanı aynı zamanda Bakanlar Kuruluna da başkanlık eder. Cumhurbaşkanı ileride Meclisin onayına sunmak koşulu ile kanun yapmak hakkında sahiptir. Başbakan Yardımcıları, Bakanlar, Hakimler (Belediye Başkanı+Vali) ve Yüksek Mahkeme, Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Cumhurbaşkanı gerekli gördüğü hallerde Meclisi feshetme hakkına da sahiptir¹².

2.3 Genel Olarak Türkmenistan Ekonomisinin Sektörel Analizi

Türkmenistan Sovyet kontrolüne girmeden önce, 1881 yılından bu yana Rus İmparatorluğu'nun bir sömürgesi konumunda ve ekonomik olarak son derece geri şartlarda bulunmaktaydı. SSCB döneminde, diğer Cumhuriyetler'de çok büyük ölçekli bir sanayileşme gerçekleşmesine karşın, Türkmenistan, bu sanayileşmeden çok düşük bir pay alabilmiştir. Sanayileşmek bir yana ülkenin, 1960'lı yıllardan itibaren, Moskova'nın direktifiyle pamuk üretimine ağırlık vermiştir. Ancak Türkmenistan, tarımsal üretimde, tüm ağırlığı bu ürüne vermiş ve bir bakıma tarım ekonomisi olmasına rağmen pamuk dışındaki diğer tarımsal ürünleri açısından tümüyle Merkeze bağımlı bir hale getirilmiştir.

¹⁰ DPT, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri...", s. 59.

¹¹ TİKA, "Türkmenistan", s. 3-4.

¹² DPT, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri...", s. 59.

Türkmenistan, başta doğal gaz ve petrol olmak üzere çok büyük yer altı kaynaklarına sahip olan, geniş ve verimli tarım arazileri olan, işgücü problemi olmayan ve Doğu'dan Batı'ya ticari ulaşım güzergahı üzerinde yer alan bir ülkedir. Buna rağmen, SSCB döneminin "ekonomik ihtisaslaşma politikaları" sonucunda Birliğe pamuk sağlayan, çıkarılan yer altı zenginlikleri ve elde edilen hammaddeleri işleyecek tesisleri bulunmadığı için bu potansiyeli olduğu gibi Rusya'ya aktaran, kağıt üzerinde Birlik üyesi Cumhuriyet olarak görülmekle birlikte, gerçekte sadece bir coğrafi birim olan toprak ve topluluk parçası olmuştur.

1924 yılından itibaren bir Sovyet Cumhuriyeti haline getirilerek SSCB'ni oluşturan Cumhuriyetler'den biri olan Türkmenistan, 1991 yılı Ekim ayında siyasi bağımsızlığını ilan edilmesiyle, ekonomik bağımsızlığın elde edilmesi çabasına girmiştir. Serbest piyasa ekonomisine geçiş yönünde hızlı adımlar atan Türkmenistan, büyük enerji ve tarımsal üretim potansiyeline sahip olmasına rağmen bu potansiyeli hayata geçirebilmek için kısa ve orta vadede başta finansman olmak üzere, teknoloji, yönetici sınıf, kalifiye işgücü gibi ihtiyaçlarını karşılama sorunu ile yüz yüze gelmiş, özellikle enerji potansiyelinin uluslararası piyasalara nakli konusunda Rusya Federasyonu'na bağımlı kalmıştır.

SSCB döneminde tercih edilen sanayide yaygın gelişme modeli çerçevesinde sanayi tesisleri tüm Sovyetler'in ihtiyacı esas alınarak büyük ölçekli olarak kurulmuş hammadde, ara mallar, işgücü gibi girdiler diğer Cumhuriyetler'den temin edilmiş ve bu suretle hem Cumhuriyetler'in birbirlerine zorunlu olarak bağımlı kalmaları sağlamış, hem de birliğin dağılması ihtimali karşısında hiç bir Cumhuriyet'in kendi kendine yeterli durumda olmaması hedeflenmiştir. Birliği oluşturan ülkeler içinde bu sistemin tek istisnası Rusya Federasyonu olmuştur.

Bağımsızlığını kazandığı gün, Türkmenistan, Sovyetler Birliği'nin birbirine bağımlı kılan ekonomik yapısından ötürü, petrol dışı ürünleri işleyen sanayi alt yapısına sahip değildi. Mevcut sanayi tesisleri de, eskimiş teknolojilerinden ötürü, randımanlı çalışmıyordu. Bu nedenle, mevcut sanayi tesislerinin modernize edilmesi ve petrol dışı sektörlerin de oluşturulması gerektiğine inanan Türkmen yetkililer; yabancı yatırımcıları kendi ülkelerine yatırım yapmaları konusunda teşvik etmek, tarımda

“kendi kendine yeterlilik” politikasını uygulamak, alternatif ulaşım hatları ve mevcutlarının modernizasyonu üzerinde çalışmalar yapmak zorundaydılar. Aynı zamanda Türkmenistan dış finansal desteğe acilen ihtiyaç duymaktaydı.

1999 yılında Devlet Başkanı Türkmenbaşı tarafından bir kalkınma programı açıklanmıştır. Bu programa göre ülkenin 2010 yılında öngörülen reformları tamamlayarak tamamen serbest piyasa ekonomisine geçişi hedeflenmektedir. Ayrıca bu program çerçevesinde, 2010 yılına kadar yapılması planlanan yatırımlarla (Bkz. Ek 1) ülkede tüm sektörlerin gelişmesi hedeflenmektedir.

Türkmenistan madenler yönünden oldukça zengin olan bir ülkedir. Başta doğal gaz ve petrol olup sülfür, kaya tozu, kömür ve potasyum gibi madenlerin de büyük rezervleri mevcuttur. Ayrıca pamuk, meyan kökü, ipek yün ve astragan kürkü gibi ana ürünlerin ülkedeki üretimi de oldukça yüksektir. Bunlara bağlı olarak, Türkmenistan’da petrokimya, tekstil, doğal gaz, gübre ve pencere camı sanayileri özellikle de son zamanlarda büyük oranlarda gelişme kaydetmişlerdir. Ayrıca Ahal-Teke atı, halı motifi, pamuk kozası, buğday başağı da Türkmenistan’ın milli sembolleridir.

Türkmenistan ekonomisinin sektörel analizine geçmeden önce çalışan nüfusun sektörel dağılımını belirlemekte yarar vardır. Ülkenin çalışan nüfusun sektörel dağılımı: Tarım % 48,3, Sanayi % 12,5, İnşaat % 5,9, Ulaşım ve Haberleşme % 4,9, Ticaret ve Gıda % 6,3, Kamu Hizmetleri % 2,6, Sağlık ve Spor % 4,8, Eğitim, Kültür ve Sanat % 10,4, İlim ve İlim Hizmetleri % 0,3, Yönetim % 1,6, Diğer % 2,4’tir¹³.

Tarım: Türkmenistan’da üretilen başlıca tarım ürünleri; pamuk, arpa, buğday, mısır, çeltik, susam, kavun, karpuz, üzüm, meyan kökü ve doğal ipektir. Türkmenistan’da son yıllarda üretilen pamuğun işlenmesine ve ülke içinde değerlendirilmesine önem vermektedir. Türkmenistan, Orta Asya’da Özbekistan’dan sonra ikinci önemli pamuk üreticisidir. Dünya sıralamasında ise ilk 10 ülke arasında bulunmaktadır¹⁴. 1997 yılına dek pamuk, en önemli ihraç kalemi ve doğal gazdan sonra GSYİH’ya katkıda bulunan ikinci sektördür. Ancak; 1996 yılında hasılatın çok düşük

¹³ TİKA, “Türkmenistan”, s. 1.

¹⁴ TİKA, “Türkmenistan”, s. 7.

düzeyde gerçekleşmesi pamuk ve pamuğa bağlı ürünlerin ihracatını önemli ölçüde düşürmüş olup, ihraç kalemleri ve GSYİH içinde pamuğu 3.sıraya düşürmüştür. 1997 ve 1998 yıllarında pamuk üretiminde artı görülse de 1990'ların ilk yarısındaki üretim seviyesine henüz ulaşamamıştır.

SSCB döneminde uygulanan merkezi planlamayla belirli bir ürün yetiştirilirken aynı ürünün işlenme, değerlendirilme ve pazarlanması ile ilgili hizmetler bir başka ülkede gerçekleştirilmekteydi. Bu uygulama ürün ile onu işleyen ve girdi sağlayan sanayi arasındaki bütünleşmeyi engellemiştir. Dolayısıyla teknoloji de yenilenememiştir. Teknolojik yetersizlikler ve halkın yalnızca birincil ihtiyaçlarının karşılanması nedenleriyle kalite ikinci plana itilmiş, ürünlerin işlenmesi, pazarlanması ve dağıtımında eşgüdüm eksikliği ortaya çıkmıştır¹⁵.

Topraklarının önemli bir kısmı çöl olan Türkmenistan'ın en önemli su kaynağı Amuderya Nehri'dir. Türkmenistan, Özbekistan sınırı boyunca uzanan Amuderya'dan Karakum Kanalı vasıtasıyla faydalanmaktadır. Sulamanın neredeyse %90'ı, bu kanaldan yapılmaktadır. Uzunluğu 1,100 km olan kanal, Türkmenistan tarımı için büyük önem taşımaktadır. Aşkabat şehrinin içme suyu bu kanaldan temin edilmekte, kanal vasıtasıyla 650 bin hektara yakın arazi sulanmaktadır. Ancak zaman içinde dolan kanalların ıslaha ihtiyacı vardır. Bununla birlikte artan tuzluluk oranı da ayrı bir problemdir.

Ülkede sulama yöntemleri etkin olmadığı ve modern makine, araç ve gereç kullanılmadığı için tarım alanında verimlilik düşüktür. Tarım üretiminin büyük bölümü "kollektif çalışma yerleri" anlamına gelen "kolhoz" ve "sovhoz"larda yapılmaktadır. Özel şahısların ellerindeki araziler genelde küçük olduğu için ekonomiye katkıları henüz istenilen noktada değildir. Toprağın, üretim araçlarının ve hayvanların kolhozun malı olduğu işletme tipinde, elde edilen gelirler, kolhoz üyeleri arasında emeğin niteliğine göre bölüştürülmektedir. Sovhozlar ise, devlet tarım işletmeleridir. Son yıllarda sovhoz ve kolhoz arazilerinin kiraya verilmesine başlanılmıştır¹⁶.

¹⁵ DPT, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri...", s. 243.

¹⁶ TİKA, "Türkmenistan", s. 7.

Pamuğun ekonomi için önemli bir gelir kaynağı olması sebebiyle tarım sektöründeki kamu kontrolü devam etmekte ve liberalizasyon süreci minimum düzeyde seyretmektedir. Hükümet tekstil ve giyim sanayiini desteklemek suretiyle pamuk sektöründeki katma değeri ve istihdamı artırmaya çalışmış ancak, bu yolla şimdiye kadar yabancı firmaları teşvik etmiştir. Tarım sektörü halihazırda en önemli istihdam kaynağıdır¹⁷.

Son yıllarda hükümet tarım sektöründeki reformlara öncelik tanımıştır. Çiftçilere uzun vadeli krediler sağlanmaktadır. Merkez Bankası 1998 yılında çiftçilere gerekli makine, teçhizatı satın alabilmeleri için yaklaşık 73 milyon ABD doları tutarında bir kredi açmıştır.

Üretim miktarları açısından bakıldığında pamuğu, tahıllar ve yem bitkileri izlemektedir. Tahıl ürünleri içinde en büyük pay, buğdaya aittir. Pamuk ve buğdaya devlet tarafından yüksek üretim hedeflerinin planlanması, bu ürünleri işleyen sanayi kollarının daha da gelişebileceğini göstermektedir. Hükümetin tahıl üretiminde uyguladığı “kendi kendine yeterlilik” politikası neticesinde 1993–1998 yılları arasında tahıl üretimine tahsis edilen toprak yüzölçümü 259 bin hektardan, 650 bin hektara çıkmış ve üretim yüzde 150 artış göstermiştir. Yüksek destekleme fiyatları ve iyi hava koşulları, kendi kendine yeterlilik hedeflerinin tutturulamadığı dört yılı müteakip, 1998 ve 1999 yıllarında büyük tahıl hasılatının elde edilmesi sonucunu vermiştir.

Tahıl üretimi düşük toprak kalitesi, verimsiz sulama sistemleri, elverişsiz iklim ve geniş toprakların tuzlanması sonucunu doğuran yoğun üretimden yıllardır olumsuz etkilenmiştir. Hükümetin su fiyatlarını, su kullanımını rasyonelleştirecek şekilde serbest bırakması halinde, sorunun kısmen de olsa çözümlenebileceği düşünülmektedir.

Gıda üretimi yurtiçi talebi karşılayacak düzeyde olmadığından; tahıl ihtiyacının 2/3'ü, sütün ise %50'si ithalat yoluyla karşılanmaktadır. Tarımda üretim düşüşünün en önemli sebebi SSCB döneminden kalan metotların henüz uygulamadan tamamen kaldırılamaması ve özelleştirmenin henüz tamamlanamamış olmasıdır¹⁸.

¹⁷ DPT, “Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri...”, s. 243.

¹⁸ TİKA, “Türkmenistan”, s. 7-8.

Türkmenistan ekonomisinin bir özelliği de 1980'li yıllarda artan tarım sektörü istihdamıdır. Tarım sektöründe çalışanlar 1987-1992 yılları arasında %29 oranında artmıştır. Aynı dönem içerisinde ülke genelindeki istihdam artışı ise sadece % 17,6'dır. Tarımın toplam istihdam içindeki payı 1980'deki %38'den, 1992'de %44,1'e yükselmiştir¹⁹. Bunun başlıca nedeni iç piyasada gıda sanayii ürünlerine olan talebin artışı ve ihtiyacın yurt içinden karşılanmasının istenmesidir. Bu durum, özel teşebbüs için gıda sanayiinin önemli bir yatırım alanı olduğuna işaret etmektedir.

Sınırlı ölçüde gerçekleştirilen seracılıkta, üretim teknolojisi yeterince gelişmemiştir. Örtü altı sebzeçiliğini geliştirecek seraların, kurulması ve donanımı önemli bir faaliyet ve yatırım alanı olarak görülmektedir²⁰.

¹⁹ DPT, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri...", s. 229.

²⁰ TİKA, "Türkmenistan", s. 8.

Tablo 1**Yıllar İtibarıyla Temel Tarım Ürünleri Üretim Miktarları (Bin Ton)**

	1991	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Pamuk	1.400	1.294,4	435,5	635,2	704,9	1.303,9	1.031
Buğday	470	878,7	453,1	706,9	1.229,4	1.510,3	1.705,3
Meyve	-	36,2	23,9	29,9	34,4	42,5	61,3
Sebze	400	376,4	310	241,2	294,6	299,5	346,5
Et	-	110,5	111,2	110,5	129,3	132,7	288,0
Süt	-	727,3	754,8	755,4	765,6	875,8	989,4
Yün	16	19	18	17,9	18,9	19,8	24,3
Yumurta (milyon adet)	-	270	273,1	277,1	277,2	321,6	375,6

Kaynak: A. Nurmamedov, Turkmenistan, Aşhabad: Goskompeçati Turkmenistana, 1992, s. 22; TİKA, "Turkmenistan", Ülke Profilleri, <http://www.portal.tika.gov.tr/pdf/turkmenistan.pdf>, (09 Şubat 2003), s. 8-9.

Türkmenistan'ın uyguladığı "kendi kendine yeterlilik" politikası sayesinde buğday üretimi artarak 2001'de 2 milyon 10 bin tona, 2002'de ise 2 milyon 300 bin tona ulaşmıştır²¹.

Diğer ürünler arasında, tıp alanında talep edilen bitkiler de önem taşımaktadır. Örneğin; meyan kökünden ilaç üretiminde yararlanmak ve bu konuda yabancı şirketlerle işbirliği yapmak mümkün görülmektedir.

²¹ Ministerstvo Ekonomiki i Finansov Turkmenistana i Natsionalny Institut Gosudarstvennoy Statistiki i Informatsii Turkmenistana, Turkmenistan, Vozrajdyonnny Geniem Velikogo Turkmenbaşi, Zolotaya Epoha Turkmenistana V Tsifrah i Faktah, Aşhabad: Turkmentskaya Gosudarstvennaya İzdatelskaya Slujba, 2002, s. 13.

Hayvancılık: Türkmenistan'da hayvan yetiştiriciliğinin gelişmesini destekleyici, gelişmiş bir sanayinin mevcut olmaması ve karma yem açığının büyük boyutlara ulaşması, hayvancılık sektörünü olumsuz yönde etkilemekte, bu alanda kapsamlı yatırımlara ihtiyaç duyulmaktadır.

Türkmenistan'da hayvancılık açısından bakıldığında, koyun ve sığır yetiştiriciliğinin özel bir önemi bulunduğu gözlenmektedir. Ancak genellikle kültür ırklarından oldukları halde sığırların bakım ve besleme noksanlıkları yüzünden hem devlet çiftliklerinde hem de halk elinde düşük verimli oldukları görülmektedir²².

Tablo 2

Belli Başlı Hayvan Sayısı (Bin Baş)

	1995	1996	1997	1998	1999
Sığır	1.181	1.199	959	950	-
Domuz	128	82	65	55	48
Koyun	6.100	6.150	5.400	5.500	5.650
Keçi	403	424	375	370	375
At	18	17	17	16	16

Kaynak: TİKA, "Türkmenistan", Ülke Profilleri, <http://www.portal.tika.gov.tr/pdf/turkmenistan.pdf>, (09 Şubat 2003), s. 9-10.

01 ocak 2003 verilere göre, Türkmenistan'da yetiştirilen hayvan sayısı: 1.890,1 bin baş sığır (2002'ye göre %2 artış), koyun ve keçi toplamı 13.320 bin baş (%11 artış), deve 120,8 bin baş (%2 artış), at 28,5 bin baş (%2 artış) ve kuş 8.416,8 bin baş²³.

Ülkede kesime giden hayvanların, karkas ağırlıkları düşüktür. Bu durum, et veriminin düşüklüğünü açıklamaktadır. Elde mevcut hayvan materyali ile, kesif yeme

²² TİKA, "Türkmenistan", s. 9.

²³ Neytralny Turkmenistan, "Turkmenistan-2002: Vremya Svreşenyi", 14 Ocak 2003, s. 1.

dayalı koyun ve sığır besiciliğinin geliştirilmesi potansiyeli mevcuttur. Tavuk yetiştiriciliğinde etlik piliç üretiminin geliştirilmesi ve ebeveyn düzeyinde yumurta üretimi üzerinde durulmalıdır.

Türkmenistan tarım ve tarıma dayalı sanayi ürünlerinde, ithalatçı bir ülkedir. Halen dış alımların büyük bir bölümü, başta Rusya Federasyonu olmak üzere BDT ülkelerinden yapılmaktadır. Ancak BDT dışı ülkelere yapılan dış alımların giderek artması beklenmektedir²⁴.

Sanayi: Sanayi sektörü büyük ölçüde enerji, diğer doğal kaynaklar ve pamuğa dayalıdır. Son yıllarda petrol rafinerileri, doğal gaz çıkarılması, kimya sanayi, elektrik sanayi ve makine imalatı ile azotlu gübre, halı ve tekstil ürünlerindeki artış, sanayi sektöründe canlanmaya yol açmıştır. Ülkede sayıları hızlı bir şekilde artan tekstil fabrikalarının üretimi, toplam sanayi üretiminin üçte birini oluşturmaktadır. Son yıllarda; suni gübre, sülfürik asit, amonyak deterjan ve diğer kimya tesisleriyle birlikte petrol işleme ve elektrik üretimine yönelik büyük kapasiteli yatırımların sayısında artış kaydedilmiştir. Türkmenabat'ta (Çarcev) süperfosfat fabrikası, Karaboğaz Göl bölgesinde mirabilite, Guardak'da sülfür, Çeleken yarımadasında iyot ve bromin fabrikaları vardır. Petrol ve doğal gaz üretimi sanayi için büyük bir potansiyeldir. Ancak, ülkede sanayi, eski rejimin niteliğinden dolayı, tüketici ihtiyaçlarından çok silah ve ağır sanayiye önem verilerek yönlendirilmiş ve kuruluş aşamasında talep yerine merkezi planlama esas alınmıştır. Bu nedenle ülkede birbirini bütünleyen bir mekanizma yeni yeni oluşmaktadır²⁵.

Türkmenistan'da petrokimya sanayi oldukça gelişmiştir. Ülkede Türkmenbaşı ve Seyidi olmak üzere iki büyük rafineri bulunmaktadır.

Madencilik: Bitki örtüsü bakımından fakir olan Türkmenistan, madenler yönüyle oldukça zengindir. Madencilik ve enerji sektörü, sahip olduğu zengin mineral kaynaklar nedeni ile sınai üretimde önemli bir yer tutmaktadır. Ülkenin işletilebilen başlıca doğal kaynakları; doğal gaz, sodyum sülfat, krom (Karaboğaz Lagunu), sülfür,

²⁴ TİKA, "Türkmenistan", s. 10.

²⁵ DPT, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri...", s. 227.

kurşun, galyum (Gaurdak Bölgesi), bentonit (Oglanlı Bölgesi), brom, iyot (Çeleken, Nebitdağ) ve petroldür.

Ayrıca, önemli miktarda sodyum ve potasyum çıkartılarak, kimya sanayiinde kullanılmaktadır. Tuz üretimi madencilik faaliyetleri arasında önemli bir yer tutmakta ve üretimin büyük kısmı kimya sanayisinde kullanılmaktadır. Kimya endüstrisi, toplam endüstrinin üçte birini oluşturmaktadır. Makine endüstrisi, petrol makineleri, pompalar, vantilatör, buldozer ve kablo üzerinde yoğunlaşmıştır. Ülkede son yıllarda altın ve platin rezervlerine de rastlanmıştır. Türkmenistan, SSCB'nin en büyük sodyum sülfat üreticisi olmasına rağmen, zamanla bu rezervler tükenmiş ve sodyum sülfat tesislerinin faaliyetleri durdurulmuştur²⁶.

İnşaat: Türkmenistan'da son yıllarda istihdama katkı sağlayan bir sektör de inşaattır. Haziran 2000'in başındaki verilere göre, toplam değeri 3.6 milyar ABD doları civarında olan 118 inşaat projesi uygulama aşamasındadır. 22 ülkeden 70'den fazla şirketin üstlenicisi olduğu bu projelerin yüzde 60'ı Türk, Alman, İtalyan ve İran şirketlerince yürütülmektedir. Ülkede yapımı süren pek çok inşaat, hükümetin dış borçla veya Döviz Rezervi Fonu aracılığıyla finanse etmekte olduğu prestij projeleridir²⁷.

Ulaştırma: Eski Sovyet sistemine bağlı olarak Türkmenistan'ın mevcut ulaştırma sistemi Rusya ve diğer BDT ülkeleri ile bağlantılı durumdadır. Ancak, sahip oldukları doğal kaynakları değişik pazarlara arz edebilmek için bölge ülkeleri alternatif karayolu, demiryolu ve deniz-nehir yolu bulmak durumundadır. Özellikle kara ve denizyolu bağlantısının önemi anlaşılmıştır. Karayolu için İran ve Gürcistan üzerinden geçen hatlar, denizyolu için ise Karadeniz limanları ve Rusya'daki nehir yollarıyla Hazar bağlantısının işlerlik kazanmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır.

Türkmenistan'da Akdeniz ve Baltık Denizi limanları arasındaki nehir-deniz bağlantıları için açılmış Hazar Denizi Türkmenbaşı (Krasnovodsk) Limanı Orta Asya'da bulunan en önemli limanlardan biridir. Bakü ve Türkmenbaşı arasında düzenli feribot seferleri bulunmaktadır. İran ve Rusya'nın Hazar Denizi'ndeki ticari hareketten

²⁶ TİKA, "Türkmenistan", s. 10-11.

²⁷ TİKA, "Türkmenistan", s. 14.

daha fazla pay alabilmek için başlattıkları liman geliştirme çalışmaları da devam etmektedir. Nehir taşımacılığı sayesinde Afganistan'ın Herat şehrine ulaşılabilir.

Türkmenistan'da yollar modern olmamakla birlikte, çoğunluğunu Türk firmalarının gerçekleştirdiği rehabilitasyon çalışmaları sonucu 1996 yılında Türkmenistan karayollarının % 81'i onarılmıştır. 1996 yılı içinde yolcu taşımacılığı için kurulan firmalar, Türkiye'dekine benzer bir yapılanma içine girmişlerdir. 2000 yılı itibariyle bir dizi altyapı projesinin inşaatına başlanmıştır. Bunlar arasında başkent Aşkabat'tan Daşoğuz'a uzanan ve 2006 yılında tamamlanması öngörülen bir demiryolu ve yine başkent Aşkabat'tan Hazar Denizi, Marı ve Daşoğuz'a uzanan otoyollara ilişkin projeler mevcuttur²⁸.

Mayıs 1996'da İran Türkmenistan arasındaki demiryolu hattı resmen açılmıştır. 190 mil uzunluğundaki bu yol, Orta Asya'yı Hint Okyanusuna bağlamaktadır²⁹. Ayrıca, Türkmenbaşı'ndaki (eski Krasnovodsk) bir deniz limanının ıslahı ve Aşkabat hava limanının genişletilmesine ilişkin çalışmalar sürdürülmektedir. Aşkabat, Daşoğuz ve Marı'daki ulaşım sistemlerinin geliştirilmesine yönelik 34 milyon ABD dolarlık bir Dünya Bankası projesi halen uygulama aşamasındadır.

Ülkede karayolları açısından önemli bir veri olan motorlu araç sayısına ilişkin güvenilir bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte, her 100 kişi başına 4-5 motorlu araç düştüğü tahmin edilmektedir.

Haberleşme: Telekomünikasyon sistemi az gelişmiştir ve bu sektöre fazla yatırım yapılmamaktadır. 1998 yılında 1000 kişi başına 82.2 ana hat vardı. Hükümet'in 2000-2010 yılları arasında uygulayacağı ekonomik politikaların bir parçası olarak, bu sektör için iddialı kalkınma planları yapılmaktadır. Mayıs 2000 sonunda Hükümet'in özel İnternet hizmeti sunucularının lisanslarını feshetmesi kamu kurumu Turkmentelecom'a bir tekel statüsü kazandırmıştır. Ülkede İnternet erişimi olan kişi sayısı oldukça azdır³⁰.

²⁸ TİKA, "Türkmenistan", s. 11.

²⁹ Victor Khramov and Allaberdy Orazov (Ed.), *Türkmenbaşı Türkmeni Dünya Tanadyar*, Ashkhabad, Türkmenistan, 1999, s. 13.

³⁰ TİKA, "Türkmenistan", s. 11-12.

Bankacılık: Türkmenistan’da bankacılık faaliyetleri; Merkez Bankası Kanunu, Bankalar ve Bankacılık İşlemleri Kanunu, Döviz Rejimi Kanunu ve Milli Para Birimi Kanunu ile düzenlenmektedir.

Merkez Bankası dahil 14 bankadan beşi tamamen, üçü de kısmen devlete aittir. Ayrıca iki yabancı banka ve tüm bankalara oranla nispeten küçük dört adet özel banka bulunmaktadır. Bankalar için Ocak 2000’den itibaren 1 milyon dolar alt sermaye limiti konulmuştur. Banka kurma ve dış operasyonlar için lisans veren merci Merkez Bankası’dır. Ayrıca, bankaların mevzuat kapsamında hareket etmelerini denetleyen ve döviz kurunu belirleyen de Merkez Bankası’dır. Merkez Bankası öncelikli sektörlerde kullanılacak krediler için faiz oranları belirleme yetkisine de sahiptir.

Devlet, Dış Ekonomik İlişkiler Bankası olan Vnesheconombank, yabancı yatırımcılara, işadamlarına ve yerli ihracatçılara hizmet veren bankadır. İhracat-ithalat ve yatırım işlemlerinin tamamına yakını bu banka üzerinden yapılmaktadır. 1997 yılı itibariyle Vnesheconombank’ın ödenmiş sermayesi 843.7 milyon dolardır.

Ülkede T.C. Ziraat Bankası’nın Daykhanbank’la kurduğu Türkmen-Türk Ticaret Bankası ve Halk Bankası iştiraki ile kurulan Uluslararası Yeniden Yapılanma, Kalkınma ve Girişimciliği Destekleme Bankası (Garagum Uluslararası Ortak Bankası), Rus-Türkmen Rossiyskiy Kredit Bank, Pakistan Milli Bankası ve İranlı Saderat Bank olmak üzere, 5 yabancı sermayeli banka mevcuttur.

Bankalar, yaptıkları işlemlerle ilgili koşulları özgürce tayin edebilmektedirler. Ticari bankaların çoğu devlet bankasıdır ya da devlet ortaklığı olan bankalardır. Kanuna göre toplayabilecekleri mevduat miktarı işletme fonu miktarını geçmemektedir. Kredilerin çoğu kamu iktisadi teşekküllerine verilmektedir ve özel sektörün kredi alması daha güçtür.

Türkmenistan Hükümeti, 26 Haziran 2000 tarihinde aldığı bir kararla; bir yandan, devlet kuruluş ve firmalarının yabancı bankalarda hesap açmalarını sınırlarken, öte yandan ihracatçıların tüm dövizlerini yurda getirmeleri talebinde bulunmuştur. Özel şahıs ve firmaların yabancı bankalarda hesap açmaları ise yasaklanmıştır. Devlet kuruluşlarının ancak hükümetten izin alarak dışarıda hesap açabilecekleri belirtilmiştir.

İhracatçıların, ihracat bedellerinin tamamını 90 gün içinde yurda getirmeleri istenmiştir. İthalatta ise, satın alınacak mal için avans ödemesinin ancak hükümetin yetkili kılacağı bankalar aracılığıyla yapılacağı belirtilmiştir. Merkez Bankası, döviz piyasasını öteden beri sıkı denetim altında tutmaktadır³¹. Bu nedenle resmi piyasada 5.200 Manat'a eşit olan dolar, karaborsada, 18.200 Manat'a çıkabilmektedir.

Dış Ticaret: Türkmenistan'ın dış ticareti başta Ukrayna ve Rusya Federasyonu olup, yoğun olarak BDT ülkeleri ile gerçekleştirilmektedir. Ayrıca yine bu ülkeler örneğinde başta doğal gaz borcunun para karşılığında ödeyememesi nedeniyle Türkmenistan'ın dış ticareti daha çok mal takası temeline dayandırılmış durumundadır. Aralık 1993'de yayınlanan takas usulü ticaretin izne bağlanması hakkındaki kanunla, ilaç ve gıda maddeleri dışındaki malların ithalatına düzenlemeler getirilmiştir. 1994 yılında ise yabancı ekonomik faaliyetler konusunda getirilen düzenlemelerle, dış ticaret ve yabancı sermaye hakkındaki mevzuat yenilenmiş, Devlet Başkanlığı'nın ve Bakanlar Kurulu'nun onayıyla dış ticarete konu olan malların listeleri açıklanmıştır.

1994 ve 1995 yıllarında pamuk üretiminin yarısına yakını "barter" yoluyla ihraç edilirken, 01 Mayıs 1996 tarihinde kabul edilen kararla pamuk, kereste, petrol ve ürünlerinin "barter" yoluyla ihracatı yasaklanmıştır. Yine aynı tarihte, ülke sınırları içinde yabancı para tedavülünü durduran ve ulusal para birimi "Manat" ile alım-satımı zorunlu kılan bir kararla, Manat'ın tek yasal ödeme aracı olacağı açıklanmıştır.

Kambiyo sistemi tamamen Merkez Bankası'nın kontrolindedir. Merkez Bankası ayrıca, bankaların denetiminde ülkemizdeki Hazine Müsteşarlığı'nın rolüne benzer bir görev üstlenmiştir. İthalat yapmak isteyen Türkmen firmaları, Türkmenistan Devlet Bankası'ndan izin istihsal etmiş ticari bankalara müracaat etmekte, bu bankalar ilgili müracaatı Devlet Bankası kanalıyla Bakanlığa intikal ettirmekte ve lisans temini halinde akreditif açabilmektedir.

Ülkede batılı anlamda bir kredi sistemi yerleşmemiştir. Sermaye piyasası yoktur ve özelleştirme işlemleri yavaş yürümektedir.

³¹ TİKA, "Türkmenistan", s. 14-16.

Türkmenistan, genel üretim ve tüketim karakteristiği itibariyle diğer eski Sovyet Cumhuriyetlerinden pek farklı olmayan bir ülkedir. Ülkede, halen varolan 70 yıllık geleneksel ürün yelpazesinin üretim açısından fazlaca değiştiğini söylemek zordur. Gerek üretim, gerekse ithalatta temel amaç, ana tüketim malları açısından pazarı çeşitlendirmek olarak gözükmektedir.

Geçmişte ana kaynakları doğal gaz, petrol ve pamuk olan bir ülkede, yakın bir geçmişte kazanılan bağımsızlıktan sonra, bütün ihtiyaçları üretir hale gelmesi tabiatıyla mümkün olamayacaktır. Devlet, pazardaki ürünü çeşitlendirmekten çok, mevcut kaynakları çalışır hale getirip buğday, patates, sebze ve et gibi ürünlerde kendine yetecek bir üretim seviyesine ulaşmak ve ulaştırma, tekstil ve otel (lüks otel gibi) turizm alanına yönelik yatırımları planlamaktadır. Ülkenin hedefi en azından yukarıda sayılan kalemlerde dışarıdan ithalat ihtiyacı duymayacak hale gelmektir. Türkmenistan Hükümeti, vatandaşlarına doğal gaz, su ve elektriği ücretsiz olarak vermektedir³².

Tablo 3

Yıllara Göre İthalat ve İhracatı (Milyon ABD Doları)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000/11
İhracat	850	2.693	2.158,6	1.880	1.692	751,4	593,9	1.043	2.260
İthalat	400	1.593	1.537,6	1.472	1.313	1.227,7	980,7	1.182	1.584
Denge	450	1.100	621,0	408	379	-476,3	-386,8	-139	676
Hacim	1.250	4.286	3.696,2	3.352	3.005	1.979,1	1.574,6	2.225	3.844

Kaynak: TİKA, "Türkmenistan", Ülke Profilleri, <http://www.portal.tika.gov.tr/pdf/turkmenistan.pdf>, (09 Şubat 2003), s. 17; M.B. Orazov (Red.), Vneshekonomiçeskaya Politika Neytralnogo Turkmenistana, İzdatelstvo Turkenskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. Magtımguı, 1997, s. 73; BISNIS, "Economic and Trade Statistics", http://www.bisnis.doc.gov/bisnis/country/txChapter_X.htm, (01 Mart 2003).

³² TİKA, "Türkmenistan", s. 16-18.

Türkmenistan Devlet İstatistik ve Enformasyon Milli Enstitüsü'ne göre Türkmenistan'ın 2002'deki dış ticaret dengesi, 2001 yılına göre 2.2 kat artarak 736,2 milyon ABD dolarına ulaşmıştır. Dış ticaret hacmi da 2001'e göre %0.2 azalmış ve 4 milyar 957 milyon dolar olmuştur. 2002 yılında ihracat %9 artarak 2 milyar 855,6 milyon dolara ulaşmış, ithalat ise %10 azalarak 2 milyar 119,4 milyon dolar olmuştur³³.

Türkmenistan'ın başlıca ihrac ürünleri arasında; gaz, ham ve rafine edilmiş petrol, pamuk ipliği, tekstil, elektrik enerjisi, halı ve halı ürünleri (el yapımı halı) ve pamuk yağı yer almaktadır. Başlıca ithal ürünleri ise; makine ve ekipman, gıda ürünleri, canlı hayvan ve hayvansal ürünler, alkollü ve alkolsüz içecekler, tütün ve tütün mamulleri, sanayi için kimyasal ürünler, ağaç ve mamulleri, deri, kürk ve kağıttır³⁴.

Tablo 4

Başlıca İhraç ve İthal Ürünlerinin Toplam İthalat ve İhracatı

Başlıca İhraç Ürünleri	1999 %	2000/11 %	Başlıca İthal Ürünleri	1999 %	2000/11 %
Gaz	33	49	Makine&Ekipman	60	63
Ham&Rafine Edilmiş Petrol	30	32	Gıda Ürünleri	15	11
Pamuk İpliği	18	8			
Tekstil	8	6			

Kaynak: TİKA, "Türkmenistan", Ülke Profilleri, <http://www.portal.tika.gov.tr/pdf/turkmenistan.pdf>, (09 Şubat 2003), s. 19; Natsionalny İstitut Statistiki i İnformatsii, "İtogi 2000 Goda V Zerkale Statistiki", 2001, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=4&d=421&op=viw>, (29 Ekim 2001).

³³ Turkmenistan.Ru, "Turkmenistan V 2002 Godu Na 9% Uveliçil Eksport Produktsii i Na 10% Sokratil İmport", 2003, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=2&d=2586&op=viw>, (12 Şubat 2003).

³⁴ TİKA, "Türkmenistan", s. 19.

Tablo 5**İhracat ve İthalat Yaptığı Başlıca Ülkeler**

İhracat Yaptığı Başlıca Ülkeler	1999 %	2000/11 %	İthalat Yaptığı Başlıca Ülkeler	1999 %	2000/11 %
Ukrayna	27	-	Türkiye	17	15
İran	14	9	Ukrayna	12	11
Türkiye	11	7	Rusya Federasyonu	11	14
İtalya	9	16	Birleşik Arap Emirlikleri	8	9
İsviçre	5	-	Fransa	6	-
Rusya Federasyonu	4	44	Japonya	-	8

Kaynak: TİKA, "Türkmenistan", Ülke Profilleri, <http://www.portal.tika.gov.tr/pdf/turkmenistan.pdf>, (09 Şubat 2003), s. 20; Natsionalny İstitut Statistiki i İnformatsii, "İtogi 2000 Goda V Zerkale Statistiki", 2001, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=4&d=421&op=viw>, (29 Ekim 2001).

2002 yılında Türkmenistan toplam 88 ülkeden ithalat yapmıştır. Bunların arasında, 2001 yılına göre 2002'deki ithalat Birleşmiş Arap Emirlikleri'nden 1.3 kat, Türkiye'den 1.4 kat, Çin'den 1.8 kat, Beyaz Rusya'dan 2.2 kat, Fransa'dan 2.9 kat artmıştır. Aynı dönemde toplam 69 ülkeye ihracat yapılmıştır. İhracatta %84 toplam payı ile doğal gaz, petrol ve petrol ürünleri ilk sıradaydılar³⁵.

Enerji: Türkmenistan gerek elektrik üretimi, gerek diğer enerji kaynakları, özellikle doğal gaz açısından zengin bir ülkedir. Ülke ekonomisinin temel taşı pamuğun yanı sıra doğal gaz ve petrol oluşturmaktadır. Biz burada sadece elektrik üretiminden söz edeceğiz; petrol ve özellikle de doğal gazla ilgili bilgiler sonraki bölümlerde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

³⁵ Turkmenistan.Ru, "Turkmenistan V 2002 Godu Na 9% Uveličil Eksport Produktsii i Na 10% Sokratil İmport", 2003, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=2&d=2586&op=viw>, (12 Şubat 2003).

Tablo 6

Yıllara Göre Elektrik Üretimi (Milyar kw/s)

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
15	13,2	12,6	10,5	9,9	10,1	9,5	9,4	8,9	9,8

Kaynak: Ministerstvo Ekonomiki i Finansov Turkmenistana i Natsionalny İnstitut Gosudarstvennoy Statistiki i İnformatsii Turkmenistana, Turkmenistan, Vozrajdyonny Geniem Velikogo Turkmenbaşı Zolotaya Epoha Turkmenistana V Tsifrah i Faktah, Aşhabad: Turkmenkaya Gosudarstvennaya İzdatelskaya Slujba, 2002, s. 23; Vladimir Kovalevskiy, "Turkmenistan Obespeçil Sebya Elektroenergiyey", 2001, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=4&d=551&op=viw>, (29 Ekim 2001).

Ülkedeki elektrik üretimi, 4 santralden (Marı Gres, Türkmenbaşı, Nebitdağ ve Büzmein) elde edilmektedir. İki termik, iki hidroelektrik santral bulunmaktadır. Yıllık üretim 12 milyar kw/h civarında gerçekleşmekte, üretimin bir kısmı BDT ülkelerine ve Afganistan'a ihraç edilmektedir.

Mayıs 1998'de Türkmenistan 220 ve 400 kw'lik iki yeni güç yayını hattı yapacağını açıklamıştır. Bu hat Belek'ten Kum Dağ, Madau ve Kızıl-Etrek'e İran sınırı boyunca genişleyecektir. Bu hattan İran'a yılda 3,5 milyar kw saate kadar elektrik enerjisi verilecektir. Türkmenistan ayrıca, İran ile Temmuz 1999'da bir anlaşma yaparak, Türkmenistan elektriğini İran elektrik şebekesi üzerinden Türkiye'ye verme konusunda anlaşmışlardır. Ayrıca, Türkmenistan ile Pakistan Şubat 1999'da bir anlaşma yaparak, Afganistan üzerinden Türkmen elektriğini Pakistan'a verecek olan bir Güç yayını hattının yapılmasını planlamaktadırlar³⁶.

³⁶ TİKA, "Türkmenistan", s. 14.

3. DOĞAL GAZIN TÜRKMENİSTAN EKONOMİSİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

3.1 Doğal Gaz ve Petrolün Tanım ve Sınıflandırması

Ülkelerin sanayileşmede, dolayısıyla kalkınmasında, vazgeçilemez girdilerin en önemlisi enerjidir. Bugün kişi başına enerji tüketimi kalkınmışlığın ölçütü olarak kullanılmaktadır. Ancak XXI. yüzyılda bu göstergenin, enerji tasarrufunu önemseyen ve daha az enerji tüketimiyle çok daha fazla üretim yapma, düşüncesine doğru kayması beklenmelidir. Enerjinin üretilmesinde kullanılan çeşitli kaynakların başında fosil yakıtlar gelmektedir. Fosil yakıtların başlıcaları: petrol, kömür ve doğal gazdır. Dünyanın bugünkü enerji tüketiminde petrol %40'lık pay ile ilk sırayı alırken, kömür %28'lik, doğal gaz %23'lük paylarla petrolün ardından gelmektedirler.

Alternatif enerji kaynaklarının aranması ve enerji alanında kullanılan teknolojilerin geliştirilmesi konusunda harcanan tüm çabalara karşın, bilimsel tahminlere göre önümüzdeki dönemde de enerji talebinde görülecek artışların büyük bir bölümünün, petrol ve doğal gaz ile karşılanması beklenmektedir.

Bu nedenle petrol ve doğal gaz, 2000'li yıllarda da ülkelerin kalkınmalarındaki önemini sürdürecektir ve ekonomik politikalarını yönlendirecektir. Her ne kadar petrol ve doğal gaz tüketiminin gittikçe artacağı varsayımı ile dünya rezervlerinin kısa sürede tükenebileceği düşünülse de, arama teknolojilerindeki yeni gelişmelerle bu rezervlere yenilerinin katılacağı düşünüldüğünde, petrol ve doğal gazın daha uzun yıllar birincil enerji kaynağı olarak dünya ülkelerinin gündeminde kalacağı yadsınamaz bir gerçektir.

Enerjinin elde edilmesinde petrol ve doğal gazın büyük stratejik öneme sahip olması nedeniyle, petrol endüstrisinde söz sahibi olmak isteyen ülkeler ile çok uluslu veya bağımsız şirketler ve kuruluşlar değişen koşulları dikkate alarak, politikalarını ve stratejilerini değiştirmekte ve yatırım planlarını gözden geçirmektedirler.

Küreselleşme eğilimi her alanda olduğu gibi enerji sektöründe de etkisini göstermiş ve geçtiğimiz son dönemde büyük uluslararası petrol şirketleri arasında önemli birleşmeler olmuştur³⁷.

Birincil enerji tüketiminde en büyük payın petrol ve doğal gazla ait olması ve gelişmiş ülkelerin yaşamlarını petROLSÜZ sürdüremeyecekleri dikkate alındığında, dünyada petrol arama, geliştirme ve üretim faaliyetlerine geçmişte olduğu gibi, önümüzdeki yıllarda da ağırlık verileceği tabiidir.

Son yıllarda dünyada yaşanan politik ve ekonomik olayların, petrol arama ve üretim faaliyetlerine yön verdiği gözlenmektedir. Örneğin; Körfez savaşı, Sovyetler Birliği'nin çökmesi sonucu bağımsız cumhuriyetlerin yeni ekonomik sistemlere geçme çabaları gibi olgular, dünya petrol endüstrisini etkilemiş, üretim ve talep modellerinde değişikliğe neden olmuştur. Buna bağlı olarak arama stratejileri de değişikliğe uğramıştır. Sonuçta eski Sovyetler Birliği, özellikle petrol arama teknolojilerini geliştirmek, üretim sahalarının rehabilitasyonu, düşük verimlilikte ve bilinmeyen maliyetlerle çalışmakta olan rafineri ve petrokimya tesislerinin yenilenmesi düşünceleri doğrultusunda dünya petrol şirketleri ile işbirliği içine girmiştir.

Bu değişik gelişmelere karşın; Uluslararası Enerji Ajansı (UEA), kısa dönemde enerji alanında kullanılan teknolojilerde bir değişiklik beklenmediği için, önümüzdeki dönemde de enerji talebindeki artışların %90'nun petrol, doğal gaz ve kömür gibi birincil enerji kaynakları ile karşılanacağı görüşündedir³⁸.

Sektörde faaliyet gösteren en büyük iki organizasyon OPEC (Petrol Üreten ve İhraç Eden Ülkeler) ve UEA (Uluslararası Enerji Ajansı)'dır.

Dünyanın en önemli enerji ve sanayi hammaddelerinden biri olan petrolün şimdiye kadar değişik tarifleri yapılmış ve oluşumu konusunda çeşitli varsayımlar ileri sürülmüştür.

³⁷ DPT, "Madencilik Özel İhtisas Komisyonu Raporu Enerji Hammaddeleri Alt Komisyonu Petrol-Doğal Gaz Çalışma Grubu", Ankara, 2001, <http://ekutup.dpt.gov.tr/madencil/enerjiha/oik617.pdf>, (21 Mart 2003), s. 4.

³⁸ DPT, "Madencilik Özel İhtisas Komisyonu Raporu...", s. 13.

Kimyasal yönden petrol oldukça karmaşık bir hidrokarbon (hidrojen ve karbon) karışımı olup nitrojen, oksijen ve sülfür bileşenlerini içerir. Rafine edilmiş petrolden ayırt etmek için ham petrol diye isimlendirilen sıvı petrol, ticari açıdan en önemli olanıdır. Ham petrol başlıca sıvı hidrokarbonlarla, değişen oranlarda çözünmüş gazlardan, katranlardan ve katkı maddelerinden oluşur. Petrol gazı, imal edilmiş gazdan ayırt etmek için genelde doğal gaz olarak adlandırılmış olup, büyük çoğunlukla metan gazı içeren hafif parafin hidrokarbonlarından oluşur. Yarı katı ve katı haldeki petrol ise ağır hidrokarbon ve katrandan oluşur. Bu türden petrole, özel karakterlerine ve yöresel kullanımlarına bağlı olarak asfalt, zift, katran ve diğer isimler verilir.

Genel olarak petrolün, milyonlarca yıl önce yaşamış bitki ve hayvan kalıntılarının denizlerde biriken çökel katmanlar içerisinde, oksijensiz bir ortamda çürüyerek, belirli bir basınç ve sıcaklık altında ayrışmasından oluştuğu varsayılmaktadır.

Herhangi bir bölgenin petrol rezervi o bölgenin petrol kaynaklarından ayrı tutulmalıdır. Bölgedeki rezervuarlarda bilinen petrol ve gaz miktarı “yerinde rezerv”i oluşturur. Ancak bunun büyük çoğunluğunu üretmek mümkün değildir. Petrolcülükte kullanılan en önemli terimlerden birisi olan “üretilebilir rezerv” ise, bugün kullanım için hazır olan petrol ve gazı içerir. Petrol kaynakları rezervlerden her zaman çok fazla olup; yerinde rezerv, olası bulunmamış ve geliştirilmemiş rezervlerle petrol üretilebilecek diğer kaynakları kapsar³⁹.

2001 yılı sonu itibariyle dünya ham petrol ispatlanmış rezervi 143,0 milyar ton, doğal gaz ispatlanmış rezervi ise 155,08 trilyon m³tür⁴⁰.

Günümüzde enerjinin çoğu petrolden elde edilmektedir. Doğada bulunduğu şekliyle petrol, hemen hemen yararsızdır. Yararlı ürünler haline dönüştürülebilmesi için rafine edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle ham petrol rafinerilerde işlenerek çeşitli petrol ürünleri elde edilmektedir.

³⁹ DPT, “Madencilik Özel İhtisas Komisyonu Raporu...”, s. 4-6.

⁴⁰ BP-Amoco, “BP Statistical Review of World Energy”, June 2002, http://www.bpamoco.com/downloads/1087/statistical_review.pdf, (25 Şubat 2003), s. 4, 22.

Başlıca petrol ürünlerinden biri de LPG (Sıvı Petrol Gazı)'dır: Ham petrolü meydana getiren hidrokarbonlardan propan ve bütanın normal sıcaklık ve yüksek basınç altında sıvılaştırılmasıyla elde edilir. Evlerde ve sanayide geniş çapta kullanılan bu gazlar çelik tüpe doldurulmuş olarak tüketime sunulur.

Doğal gaz, sanayide; buhar kazanlarında, fırınlarda, konut ve ticari sektörde ve mekan ısıtmasında yakıt olarak kullanılmaktadır. Ayrıca doğal gaz bir dizi petrokimyasal ürünün ham maddesini (mürekkep, zambak, diğer yapışkanlar, sentetik lastik, deterjan, naylon, fotoğraf filmi vb.) oluşturmaktadır. Gübre sektöründe de hammadde olarak kullanılmaktadır. Diğer taraftan doğal gazın en önemli kullanım alanlarından birisini elektrik üretimi oluşturmaktadır.

Dünya birincil enerji tüketimine bakıldığında, geçmiş yıllarda olduğu gibi 1998 yılında da %40 ile en büyük payın petrole ait olduğu görülmektedir. Dünyadaki bilinen rezerv miktarı ham petrol rezerv miktarına yakın olmasına rağmen kullanım miktarı, petrol kullanımının %60'ı civarında olan doğal gaz tüketimi yıldan yıla artış göstermektedir. 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren çevre sorunlarının, ülkelerin enerji politikalarını ciddi boyutlarda etkilemeye başladığı görülmektedir. Bu durum, temiz bir yakıt olan doğal gazın, alternatif enerji kaynağı olarak kullanımının önümüzdeki yıllarda da önemli artışlar kaydedeceğini göstermektedir⁴¹.

Diğer taraftan doğal gazın oldukça temiz bir yakıt olması, dünyada büyük gaz rezervlerinin bulunması ve birçok ülkede petrol tüketiminin doğal gaz ile ikame edilecek olması önümüzdeki yıllarda doğal gaz arama ve üretiminin daha fazla önem kazanacağını göstermektedir.

Sonuç olarak; birincil enerji kaynağı olan petrol ve doğal gazın, ülkelerin enerji gereksinmelerinin karşılanmasında, önümüzdeki dönemde de büyük paya sahip olacağı düşünülmelidir⁴².

⁴¹ DPT, "Madencilik Özel İhtisas Komisyonu Raporu...", s. 17-19.

⁴² DPT, "Madencilik Özel İhtisas Komisyonu Raporu...", s. 15.

3.2 Tarihten Bugüne Türkmenistan'da Doğal Gaz ve Petrol Üretimi

Türkmenistan'da petrol ile ilgili ilk bilgiler XIII. yüzyıla rastlar. XIX. yüzyılın sonunda Çeleken'de Nobel tarafından ilk kuyular açıldı, 1900'da ise buradaki petrol 23 şirket tarafından çıkarılıyordu.

1933'te Nebitdağ yatağının keşfedilmesiyle beraber petrolün üretimine ağırlık verilmeye başlandı. Nitekim, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra keşfedilen Kuma-Dağ (1948), Kotur-Tepe (1956), ve Barsa-Gelmez (1962) yatakları, cumhuriyetin petrol sanayiini oluşturdular.

1937'de 452 bin ton petrol üretimi olan Türkmenistan'da, 1940 yılında 587 bin ton üretilmiştir. Çeleken'de de yeniden petrol üretimine başlamasıyla beraber, 1965'te üretim 10 milyona ulaşarak artmış ve 1975 yılında 15,5 milyon ton ile maksimum seviyesine ulaşmıştır. 1980'de ise, üretim neredeyse iki kat azalmış ve bu düşüş seneden seneye devam etmiştir⁴³.

Doğal gaz açısından dünyada sayılı yere sahip olan Türkmenistan, BDT ülkelerinde de Rusya'dan sonra en büyük rezerve ve en yüksek üretim kapasitesine sahip ülkedir.

1960'lı yılların ikinci yarısında Oçak yatağının işletmeye açılmasıyla beraber gaz sanayii gelişmeye başlamış, sonraki yıllarda daha çok cumhuriyetin doğusunda yeni kuyuların bulunmasıyla (örneğin Marı vilayetinde Şatlık) giderek gelişmiştir. Ayrıca, bu dönemde Türkmen doğal gazı Orta Asya-Merkez boru hattı ile merkeze verilmeye başlanmıştır. 1984 yılında SSCB'nin toplam doğal gaz üretiminin 1/8'i Türkmenistan'dan elde ediliyordu⁴⁴.

1975-1984 yıllar arasında ortalama doğal gaz üretimi 67,8 milyar m³ olup, 1985-1991 arasında ortalama 86 milyar m³ olarak gerçekleşmiştir.

1989'da doğal gaz üretimi 89,9 milyar m³ ile maksimum düzeye ulaşarak, sonraki yıllarda düşüş yaşamıştır. Bu düşüş sadece yatakların eskimesinin doğal sonucu

⁴³ A.A. Roslyakov (Red.), *İstoriya Turkmenskoy SSR*, Aşhabad: Magarif, 1989, s. 112, 117, 134.

⁴⁴ Roslyakov, s. 141, 148.

olarak değil aynı zamanda SSCB'nin dağılmasından sonra yaşanan bir dizi sorunlar nedeniyle olmuştur. Bunlardan biri de talebin yetersiz oluşundan kaynaklanan bir düşüş olarak gösterilebilir. Böylece bağımsızlıktan sonra üretim ihracat imkanlarının daralmasıyla yarı yarıya azalmıştır. 1998'de gaz ihracatının tamamen durması nedeniyle üretim son yılların en düşük seviyesine inmiştir.

Bugün Türkmenistan'ın hidrokarbon potansiyeline yönelik, birbirinden ciddi oranda farklılıklar arz eden rakamlar, çeşitli ortamlarda kullanılmaktadır. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Bunlardan biri, "ispatlanmış üretilebilir rezerv" kavramı ile "potansiyel (olası) rezerv" kavramlarının birbirine karıştırılması sorunudur. Bir diğer neden ise, bu rezervlerle ilgili değişik tarafların (yatırımın yapılacağı ülke, yatırım şirketler ya da onların ülke yönetimleri, vb...) farklı çıkarlarının olması nedeniyle, bu rezervlerin olduğundan daha fazla ya da tersine daha düşük gösterilmesi hususudur. Örneğin, ülkesine yabancı yatırımı çekmek isteyen bir ülkenin milli petrol şirketleri, yatırım sahasının rezervini olduğundan çok fazla gösterme eğilimine girebilir. Ya da tersine, yaptığı yatırımı biran önce geri alabilmek, ya da ek yatırımı olabildiğinde geciktirmek isteyen bir yatırımcı şirket, söz konusu rezervin daha düşük olduğunu öne sürmektedir. Bunun çeşitli örnekleri Türkmenistan'daki uluslararası yatırımların pratiğinde, sıklıkla yaşanmaktadır.

Türkmenistan'ın hidrokarbon potansiyeline ilişkin olarak, en çok başvurulan, nesnelliğine güvenilen ve kabul edilebilir bir hata payı ile kullanılan yayınlar arasında, Uluslararası Enerji Ajansı İstatistikleri, ABD Enerji Bakanlığı web sitesi ve BP-Amoco İstatistikleri sayılabilir. Ancak her ülke, kendi petrol şirketleri aracılığı ile, yatırım yapmayı planladığı coğrafyada, birinci elden ve kendi uzmanlarınca sağlanan verilere dayalı olarak kendi değerlendirmelerini yapmak zorundadır. Aksi takdirde, milyonlarca hatta milyarlarca dolarlık kaybın yanı sıra, ülkeler arası ilişkilerin zedelenmesi ve ilgili şirketin itibarının kaybına kadar uzanan, ciddi sakıncalar ortaya çıkabilir⁴⁵.

Bu genel değerlendirmeleri yaptıktan sonra Türkmenistan'ın hidrokarbon rezervleri potansiyeline yönelik olarak, Türkmenistan Devlet Başkanı Türkmenbaşı'nın

⁴⁵ Emine Gürsoy-Naskali ve Erdal Şahin (Ed.), *Bağımsızlıkların 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, 1. Baskı, Haarlem, Hollanda: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını, 2002, s. 483-484.

açıklaması gösterebilir. Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı, Mart 1996 yılında Aşabat'ta yapılan "Petrol ve Doğal Gaz Projelerinin Geliştirilmesi" konulu konferansın açılışında yaptığı konuşmada, ülkesinin tahminen 12-21 trilyon m³ doğal gaz ve 6.5 milyar ton petrol rezervine sahip olduğunu, arama çalışmalarının sürdüğü 3200 ayrı kuyuda yapılan sondaj çalışmaları sonucu 144 yataktan 34'ünde petrol ve doğal gaz bulunduğunu açıklamıştı. Son tahminlere göre ülkede 22.8 trilyon m³ doğal gaz ve 12 milyar ton da petrol kaynakları bulunmaktadır⁴⁶.

Türkmenistan'ın petrol ve doğal gaz üretim ve tüketimi ile ilgili de ciddi oranda farklılıklar arz eden rakamlar kullanılmaktadır. Bu nedenle biz Türkmen ve BP-Amoco'nun istatistik verilerine dayanarak aşağıdaki tablolarda yıllara göre doğal gaz ve petrol üretim ve tüketimini göstereceğiz.

Tablo 7

Türkmen İstatistiklere Göre Türkmenistan'da Doğal Gaz (Milyar M³) ve Petrolün (Milyon Ton) Yıllara Göre Üretimi

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Doğal Gaz	84.3	60.1	65.3	35.7	32.3	35.2	17.3	13.3	22.9	47	40,3*
Petrol	5.4	5.2	4.8	4.4	4.5	4.9	5.4	6.8	7.2	7.18	8.34

Kaynak: Ministerstvo Ekonomiki i Finansov Turkmenistana i Natsionalny İstitut Gosudarstvennoy Statistiki i İformatsii Turkmenistana, Turkmenistan, Vozrajdyonnry Geniem Velikogo Turkmenbaşı Zolotaya Epoha Turkmenistana V Tsifrah i Faktah, Aşabad: Turkmenskaya Gosudarstvennaya İzdatelskaya Slujba, 2002, s. 13, 23; Natsionalny İstitut Statistiki i İformatsii, "İtogi 2000 Goda v Zerkale Statistiki", 2001, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=4&d=421&op=viw>, (29 Ekim 2001); Viktor Sergeev, "VVP Rastyot Po Rekordnomu Grafiku", 2001, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=4&d=1238&op=viw>, (12 Kasım 2001).

* 2001 Ekim Sonu İtibarıyla.

⁴⁶ İş Hayatı Dayanışma Derneği, "Türkmenistan Doğal Gaz ve Petrol", Ülkeler, Türkmenistan, <http://www.ishad.org.tr/unDetail.asp?ctg=8&Article=174&cName=Bilgi>, (22 Mart 2003).

Tablo 8**BP-Amoco İstatistiklere Göre Türkmenistan'da Doğal Gaz (Milyar M³) ve Petrolün (Milyon Ton) Yıllara Göre Üretimi ve Tüketimi**

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Doğal Gaz Üretim	78.6	56.1	60.9	33.3	30.1	32.8	16.1	12.4	21.3	43.8	47.9
Doğal Gaz Tüketim	9.6	9.3	9.3	10.2	8.0	10.0	10.1	10.3	11.3	12.6	12.9
Petrol Üretim	5.4	5.2	4.4	4.2	4.1	4.4	5.4	6.4	7.1	7.2	8.0
Petrol Tüketim	5.0	4.9	3.2	3.7	3.9	3.0	3.0	2.8	2.5	2.3	2.4

Kaynak: BP-Amoco, "BP Statistical Review of World Energy", June 2002, http://www.bpamoco.com/downloads/1087/statistical_review.pdf, (25 Şubat 2003), s. 7, 10, 22, 25.

3.3 Doğal Gazın Türkmenistan Ekonomisindeki Önemi

SSCB döneminde diğer Orta Asya Cumhuriyetleri gibi Türkmenistan'ın ekonomik yapısı da, SSCB döneminin ekonomik ihtisaslaşma politikaları gereğince Merkeze işlenmemiş tarım ürünleri ve pamuk sağlama ve elde edilen hammaddeleri Rusya'ya aktarmak üzere şekillendirilmiştir. Ekonominin hammadde üretimi üzerinde yoğunlaşması ve bu hammaddelerin diğer Cumhuriyetler'deki sanayilerde kullanılması diğer sektörlerin geri kalmasına neden olmuştur. Türkmenistan, SSCB döneminde en geri kalan ve fert başına milli geliri en düşük cumhuriyetlerden biri olmuştur.

Bağımsızlıktan sonraki dönemde, Türkmenistan tarafından izlenen ekonomik strateji; büyük ölçüde dış piyasalardan borçlanarak, enerji sektörünün geliştirilmesi ve yenileştirmek için yatırım yapılması, yine borçlanarak elde edilen kaynakların tarımsal sanayi sektörünün geliştirilmesinde kullanılması olarak özetlenmektedir. İzlenen bu strateji ile petrol ve gaz arzı ile pamuk ve tahıl üretimi artırılmıştır.

Türkmenistan'ın ekonomik faaliyetlerinin genel eğilimleri, "ekonominin temel taşı" olan enerji sektöründeki gelişmelere göre şekillenmektedir. Ülke büyük ölçekli gaz

ve petrol kaynaklarına sahiptir ve hükümet enerji sektörünün gelişimine büyük bir önem vermekte ve sektör potansiyelinin ortaya çıkartılması için bir dizi proje yürütmektedir. Bu projelerin başarıya ulaşması önemli ölçüde yabancı kaynağın ülkeye girmesine bağlı bulunmaktadır.

Ekonominin hammadde üretimi ağırlıklı olması, bağımsızlıktan sonra ekonominin kötüye gidişini engellemiştir. Ekonomideki temel sanayi, doğal gaz ve petrol üretimidir. Enerji ürünleri özellikle, doğal gaz en önemli ihrac kalemidir. Doğal gaz ve petrol, ihracatın %84'ünü teşkil etmektedir. Gaz ve petrol sanayileri tümüyle kamu kuruluşlarının kontrolündedir. Devlet Başkanı sektörle bizzat ilgilenmekte ve tüm önemli kararlar ancak Başkan'ın onayı ile yürürlüğe girmektedir.

Türkmenistan, 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra diğer eski SSCB ülkelerinden farklı bir serbest piyasa ekonomisine geçiş dönemi yaşamıştır. Diğer BDT ülkelerinde olduğu gibi, bağımsızlıktan sonraki dönemde Türkmenistan'da da GSMH önemli ölçüde düşüşler göstermiştir. Türkmenistan ekonomisi, 1997 yılına gelindiğinde 1989 yılına göre kümülatif olarak %49 oranında küçülmüştür. Daha sonraki yıllarda, ekonomide gerçekleşen iyileşmeler sonucunda, 1999 yılında ülkenin üretimi 1989 üretiminin %66'sı seviyesine yükselmiştir. Geçiş döneminde Türkmenistan ekonomisinde yaşanan “-%17”ye varan küçülme ile “%20”ye varan büyüme arasındaki iniş-çıkışlar, olumsuz başlangıç şartları ve ekonomik yapıdaki reformların çok yavaş ilerlemesi dışında, ekonominin doğal gaz ve petrole olan bağımlılığı ile bu ürünün uluslararası piyasalardaki fiyatlarında yaşanan değişimler ve bölgesel enerji ticaretindeki aksaklıklardan kaynaklanmıştır.

Tablo 9**Türkmenistan'ın Yıllara Göre Ekonomik Gelişmeleri**

Yıl	GSYİH (Bin \$)	GSYİH Değ. (%)	Enflasyon Değ. (%)	Fert Başına Milli Gelir (\$)	Yabancı Sermaye Girişi(Milyon\$)
1989	-	-6.9	2.1	-	-
1990	7,227,720	2.0	4.6	1,970	-
1991	6,888,020	-4.7	103	1,831	-
1992	6,522,950	-5.3	493	1,618	-
1993	5,870,660	-10.0	3102	1,363	79
1994	4,855,030	-17.3	1748	1,102	103
1995	4,505,470	-7.2	1005	999	233
1996	4,203,600	-6.7	992	914	108
1997	3,728,600	-11.3	83.7	800	108
1998	3,989,600	5.0	16.8	846	62
1999	4,627,940	16.0	24.2	968	89
2000	-	20.0	10.0	-	100

Kaynak: Mustafa Cesar, "Bağımsızlığının Onuncu Yılında Türkmenistan'da Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci", <http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/DTDERGI/ocakozele2002/t%C3%BCrkmen.htm>, (22 Mart 2003), s. 4.

1991 yılından itibaren dünya piyasalarında petrol ve doğal gaz fiyatlarının yükselmesi Türkmenistan'ın döviz kazançlarını arttırmış, cari hesap ve bütçe fazlası oluşumunu sağlamıştır. Ancak, 1990'ların ortalarında dünya petrol ve doğal gaz fiyatlarının düşmesi, Rusya'nın Türkmen doğal gazını BDT dışı pazarlara ihraç etmeyi reddetmesi, Ukrayna ve Gürcistan'ın Türkmen doğal gazı için ödeme yapmakta sıkıntıya düşmesi gibi nedenlerle, ülke en önemli gelir kalemlerinden birini geçici sürelerle kaybetmiş ve ekonomi sıkıntıya girmiştir. Özellikle, Ukrayna'ya yönelik gaz ihracatının 1998 yılında geçici olarak durdurulması, ülkenin ekonomik faaliyetlerini,

enflasyonu, bütçesi ve dış hesaplarını büyük ölçüde etkilemiştir. 1999 yılı Ocak ayında, bu ülkeye doğal gaz ihracatı yeniden başlamış, ancak aynı yılın Mayıs ayında yeniden kesilmiştir. Doğal gaz üretim ve ihracatındaki düşüslere karşın, enerji ihracatındaki fiyat artışları, dış gelirlerinin daha da yüksek seviyede düşmesini önlemiştir.

2000 yılında ekonomide yaşanan yaklaşık %20'lik büyümeyi ağırlıklı olarak, ülkenin ihraç ettiği ürünlerin fiyatlarındaki artışlar ile Rusya ve Ukrayna'ya yönelik doğal gaz satışlarının tekrar başlaması oluşturmuştur.

Reform sürecinin kaçınılmaz sonuçlarından bir tanesi de, sürecin temel unsurlarından olan fiyatların serbestleştirilmesi nedeniyle, enflasyon oranlarının yükselmesidir. Türkmenistan'da, Rusya krizine ilave olarak bölge içi enerji ticaretindeki aksamaların ekonomide yol açtığı sorunlar IMF desteğini gerektiriyordu. Buna karşılık, 1999 yılında IMF ile yapılan görüşmelerde temel konular üzerinde anlaşma sağlayamaması nedeniyle, Türkmenistan'ın, IMF destekli istikrar programı uygulayan diğer bölge ülkeleri ile aynı şekilde hareket etmemesine neden olmuştur. Böylece enflasyonu aşağıya çekebilmek ve makro ekonomik istikrarı sağlamak üzere Türkmenistan IMF destekli istikrar programı uygulamamıştır.

Türkmenistan'da bağımsızlıktan bir önceki yılda (1990) enflasyon oranları %4.6 iken, 1991 yılından itibaren enflasyon oranı çok hızlı bir şekilde yükselmiş ve %1000'leri (1993 yılında %3102 ve 1994 yılında %1748, 1995 yılında %1005) aşan oranlara ulaşmıştır. Büyüyen ekonomik sıkıntılara yönelik olarak hükümet, 1996 yılında resmi ve piyasa döviz kurlarının birleştirilmesi ve ekonominin kontrol edilmesi için önlemler içeren bir ekonomik reform paketi açıklamıştır. Bu programın uygulanması ve uluslararası piyasalarda enerji fiyatlarının yükselmesinin olumlu sonuçları ile ekonomik istikrar sağlanmıştır.

Türkmenistan yüksek enflasyon oranlarını yaşamasına karşın, bir istikrar programı uygulamaksızın enflasyon sorununu aşmayı başarmıştır. 1997 yılından itibaren enflasyon 3 haneli rakamlardan 2 haneli rakamlara inmiş, 2000 yılı enflasyonu tahmini % 10 seviyelerine kadar gerilemiştir. Dünya Bankası kaynaklarına göre, ülkenin enflasyon oranlarını aşağı çekmesinde, enerji ve tarım sektörlerindeki üretim

performansındaki iyileşme, bazı temel ihtiyaç maddeleri ve kamu hizmetlerinde fiyat kontrollerinin, yapay fiyatlamanın ve takas işlemlerinin devam etmesi ile Özbekistan'da gerçekleştirilen devalüasyondan sonra bu ülkeden ucuz ithalat gerçekleştirilmesi önemli rol oynamıştır.

Eski SSCB ülkelerinde bağımsızlık sonrasında da eski sistemin doğal bir sonucu olarak Cumhuriyetler arası ticari bağımlılık oldukça yüksek oranlarda devam etmiş ve ticaret büyük ölçüde BDT ülkeleri arasında gerçekleşmiştir. Bu gelişmenin doğal bir sonucu olarak, ülke ekonomileri diğer Topluluk ülkelerindeki ekonomik, hatta siyasi gelişmelere son derece duyarlı hale gelmiş ve ticaret ilişkilerinde meydana gelen kesintiler ciddi ekonomik krizlere yol açabilecek düzeyde olmuştur.

Nitekim, Ağustos 1998'de Rusya'da yaşanan mali kriz, tüm bölge ekonomilerini olduğu gibi, Türkmenistan'ı da derinden etkilemiştir. Kriz, ülkenin en büyük ithalatçısı olan Rusya'nın ve buna bağlı olarak diğer bölge ülkelerinin ekonomilerindeki kötüye gidiş ve ithalatlarındaki gerilemeler nedeniyle, Türkmenistan'ın ihracatı olumsuz yönde etkilenmiştir. Diğer taraftan, yabancı sermayenin bölgeye ilişkin stratejilerini değiştirmesi nedeniyle bölgeye yönelik sermaye akışı büyük ölçüde kesintiye uğramıştır.

Rusya krizinin olumsuz etkileri nedeniyle bölge ülkeleri başlattıkları döviz ve piyasa liberalizasyonunda da geri adım atmıştır. Bölge ülkelerinin çoğu, döviz piyasasına müdahale ve sıkı maliye politikalarıyla krizi aşmaya çalışırken, Türkmenistan döviz kontrolünü sıkılaştırmıştır.

Türkmenistan'ın dış ticaretinde, BDT ülkelerinin payı yıllar itibariyle önemli ölçüde gerilemiştir. 1994 yılında BDT ülkelerinin Türkmenistan'ın ihracatındaki payı, %77 iken bu oran 1998 yılında %25 seviyesine gerilemiştir. 1998 yılında BDT ülkelerinin ihracattaki paylarının gerilemesinin temel nedeni, bu yılda söz konusu ülkelere doğal gaz ihracatının gerçekleştirilememesidir. Aynı dönem itibariyle, BDT ülkelerinin ithalat içerisindeki payı ise, % 58'den % 44'e gerilemiştir. Bu gerilemeler, ülkenin dış ticaretinde eski yapının değişmekte olduğunu ve pazar çeşitliliğinin gerçekleştirildiğini göstermektedir. Türkmenistan'ın başlıca ihracat pazarları Ukrayna,

İran, İtalya, Türkiye ve İsviçre'dir. Ülkenin başlıca ithalat yaptığı ülkeler ise, Ukrayna, Rusya, Türkiye, Birleşik Arap Emirlikleri ve Fransa'dır.

Ülke, özellikle ihracatta pazar çeşitliliğini gerçekleştirmesine karşın, ihracatın ürün kompozisyonu hala büyük ölçüde hidrokarbon sektörü ve pamuğa bağlıdır. Petrol ve doğal gaz ihracatı toplam ihracat gelirinin % 84'ünü teşkil etmektedir. Ülkenin diğer ihraç kalemlerini ise pamuk ipliği ve tekstil ürünleri oluşturmaktadır. 2000 yılında ülkenin ihracat gelirleri uluslararası piyasalarda petrol fiyatlarında yaşanan yükselme nedeniyle önemli ölçüde artmıştır.

Hidrokarbon sektörünün dış ticaretteki önemi, ülkenin ithalat yapısında da ortaya çıkmaktadır. Bu sektöre yönelik teknolojik ekipman ve hammadde ithalatı toplam ithalatın %54'ünü oluşturmaktadır.

Türkmenistan'a yapılacak dış mali yardımlar ve yabancı sermaye girişi reformların başarısı için çok büyük bir önem taşımaktadır. Özellikle, Türkmenistan gibi göreceli olarak geri bir durumda bulunan ve etkin bir piyasa mekanizmasını işletecek sermaye birikimine sahip olmayan ülkelerde yabancı sermayenin önemi daha da artmaktadır. Ancak, Türkmenistan'a yönelik dış mali yardımlar ve yabancı sermaye girişi sınırlı ölçüde kalmıştır. Ülkeye 1989-1999 döneminde toplam 782 milyon dolarlık bir yabancı sermaye girişi gerçekleşmiştir⁴⁷.

Ülke şu an için her türlü alanda yabancı yatırıma ihtiyaç duymakta ve bu nedenle, yabancı yatırımcıları etkileyebilmek için ülkede bir dizi kanun oluşturulmaktadır. Özellikle 1993'teki "Yabancı Yatırımlar Hakkındaki Kanun" yabancı yatırımın korunması ve geliştirilmesini amaçlamaktadır.

Bazı devlet yatırım fonları haricinde ülkede özel bir sermaye piyasası bulunmamaktadır. Bu fonlar; benzin, gaz endüstrisi, mineral kaynaklar, tarım, iletişim,

⁴⁷ Mustafa Cesar, "Bağımsızlığının Onuncu Yılında Türkmenistan'da Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci", <http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/DTDERGI/ocakozel2002/t%C3%BCrkmen.htm>, (22 Mart 2003), s. 2-5.

ulaşım ve medikal endüstri sektörleri için para akışını çoğaltmak ve yatırım yaptırmak amacıyla kurulmuřlardır⁴⁸.

Türkmenistan'da kamunun ekonomideki payının yüksek olması, kamunun rolünün kamu sektörünün büyüklüğünden daha belirleyici bir unsur olarak niteleyen yorumculara göre ikincil planda kalmalı ve kamu sektörünün ekonomideki payını küçültmekten önce, kamunun sağlıklı bir şekilde yeniden yapılandırılmasına ağırlık verilmelidir. Ancak, hükümet Sovyet dönemindeki ekonomik yapıyı dönüştürmek için gerekli reformları uygulamada çok yavaş kalmıştır. Ülkedeki ekonomik faaliyetlerin büyük bölümü, hizmetler sektörünün bir bölümü haricinde halihazırda devlet kontrolünde ve piyasa mekanizması dışında yürütölmektedir. Hükümet, özellikle pamuk ve enerji üretimi alanlarındaki kontrolü bırakmak istememektedir.

3.4 Bağımsızlık Döneminde Doğal Gazın Pazarlama Sorunları

Türkmenistan özellikle doğal gaz açısından zengin bir ülkedir. BDT ülkeleri arasında Rusya'dan sonra ikinci, Orta Asya Cumhuriyetleri arasında ise, en büyük doğal gaz rezervlerine ve yıllık üretim kapasitesine sahip olan ülke Türkmenistan'dır. Ancak bağımsızlıktan sonra üretim, ihracat imkanlarının da daralmasıyla yarı yarıya azalmıştır. Üretilen doğal gazın % 84'ü ihraç edilmektedir. Bağımsızlıktan bu yana gaz üretimi 90 milyar m³'lerden, 13 milyar m³'e gerileyen Türkmenistan, 1999 yılından itibaren doğal gaz üretimi yükseltmeyi başarmıştır.

Türkmenistan, diğer eski Sovyet Cumhuriyetleri'ne göre, SSCB'nin dağılmasından en az etkilenen ülke olmuştur. 1992 ve 1993 yıllarında dünya fiyatlarıyla doğal gaz ihraç edilmesine başlanmasıyla, ülke ekonomisinde ve dış ticaret dengesinde önemli iyileşmeler gözlenmiştir. Bu olumlu gelişmeyle birlikte, 1993-1994 yıllarında Ukrayna'nın ve diğer BDT ülkelerinin doğal gaz borçlarını ödeyememesi Türkmenistan ekonomisinde bir likidite krizi yaratmıştır. 1993-1995 yılları arasında milli gelir %30 azalmış ve ekonomiye bir hiperenflasyon ortamı hakim olmuştur. 1996 yılında dış ticaret ve döviz kuru rejiminde bazı reformlar başlatan Türkmen Hükümeti 1997'den

⁴⁸ BOL Communication, "Genel Ekonomik Durum", Ülkeler, Türkmenistan, <http://www.bolcontact.com/ulkeler/TURKMEN/turkmen2.htm>, (22 Mart 2003), s. 2.

itibaren enflasyonu denetim altına alabilmiştir. Ancak 1997’de hem tarımda kötü hasat alınması, hem de Mart 1997’den itibaren Rusya üzerinden BDT ülkelerine gaz verilmesinin durdurulması milli gelirin yüzde 17 oranında azalmasına yol açmıştır.

1997-1998 yıllarında Türkmen doğal gaz ihracatının Rusya tarafından engellenmesi ülke dış ticaret ve yatırım işlemlerinin finansmanını zorlaştırmış, ülkenin mali imkanları olumsuz etkilenmiştir. Hükümetin ihracatı artırma politikalarına ağırlık vermesi sonucunda ülkede elde edilen hammaddelerin işlenip ihraç edilmesi öncelik kazanmıştır. Özellikle tekstil ve petrokimya sektöründe bu konu ile ilgili önemli adımlar atılmıştır⁴⁹.

Aralık 1998’de Türkmenistan ve Ukrayna, Ukrayna’ya yıllık 20 milyar m³ Türkmen doğal gaz ihracatı için anlaşmıştır. Yıllık 720 milyon dolar ihracat geliri sağlayacak bu anlaşma, Nisan 1999 yılında Ukrayna’nın ilk doğal gaz sevkiyatlarının parasını ödememesi sonucu aksamış, Türkmenistan sevkiyatı durdurmuştur⁵⁰. 1999 yılı Aralık ayında ise, Türkmenistan ve Rusya 20 milyar m³ Türkmen doğal gazın Rusya’ya ihracı konusunda (bin m³=36\$; paranın %60’ı “barter” yoluyla) anlaşmıştır⁵¹. Bir sonraki yılında da, Türkmenistan ve Ukrayna 2000 yılında 5 milyar m³ (bin m³=38\$; paranın %60’ı “barter” yoluyla), 2001 için de 30 milyar m³ (bin m³=40\$; paranın %50’si “barter” yoluyla); toplam 1 milyar 200 milyon \$’lık Türkmen doğal gazı ihracatı için yeniden anlaşmışlardır⁵².

Tüm kesintiler ve ödemelerdeki aksaklıklara karşın, Türkmenistan’ın dış gelirler için büyük ölçüde bağımlı olduğu doğal gaz boru hatlarının sadece eski Sovyet Cumhuriyetlerine ulaşıyor olması ve Rusya’nın Türkmen doğal gazını kendi boru hatları vasıtasıyla üçüncü ülkelere satmayı reddetmesi, ülkenin ekonomik stratejisindeki en büyük handikapı teşkil etmektedir. Bu nedenle ülke, üçüncü ülkelere uzanan boru hatları inşasını öncelikli dış politika hedefi olarak belirlemiştir. İran ile yapılan bir Anlaşma ile, halihazırda; İran, Güneybatı Türkmenistan’dan Kuzeydoğu İran’a

⁴⁹ TİKA, “Türkmenistan”, s. 4-5.

⁵⁰ TİKA, “Türkmenistan”, s. 13.

⁵¹ ITERA, “Otcıyot 1999”, İtogi Goda, http://www.iteragroup.com/win1251/year_report/1999_report.htm, (23 Nisan 2003).

⁵² Neytralnyı Turkmenistan, “Reç Prezidenta Turkmenistana Saparamurata Turkmenbaşı Na Ofitsialnom Ujine V Çest Prezidenta Ukrainı Leonida Kuçmı”, 06 Ekim 2000, s. 2.

(Korpedje-Kurt Kui) uzanan bir boru hattını finanse ederek inşasını gerçekleştirmiş Ekim 1996'da inşaatına başlanan ve toplam uzunluğu 200 kilometre olan bu hat, Aralık 1997'de işletmeye alınmıştır. Bu hattın tamamlanmasıyla ülke ilk defa, Rusya boru hatlarını kullanmaksızın üçüncü bir ülke pazarına erişim imkanı bulmuştur.

Tablo 10

Türkmen Doğal Gazın Yıllara Göre Üretim, Tüketim ve İhracatı

	1989	1991	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Doğal Gaz Üretimi	89,9	84,0	35,72	32,26	35,18	17,32	13,26	22,9	47,0	40,3*	47,7**
Eski SSCB'ye İhracat	80,9	75,0	24,73	22,56	24,33	6,52	0,0	8,7	28,5	33,0	35,0
İran'a İhracat	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,8	1,8	2,7	4,2	5,0
Yerel Tüketim	9,0	9,0	10,99	9,7	10,85	10,8	11,48	12,4	15,8	-	-

Kaynak: A. Nurmamedov, Turkmenistan, Aşhabad: Goskompeçati Turkmenistana, 1992, s. 21; TİKA, "Türkmenistan", Ülke Profilleri, <http://www.portal.tika.gov.tr/pdf/turkmenistan.pdf>, (09 Şubat 2003), s. 13; BOL Communication, "Genel Ekonomik Durum", Ülkeler, Türkmenistan, <http://www.bolcontact.com/ulkeler/TURKMEN/turkmen2.htm>, (22 Mart 2003), s. 5; BP-Amoco, "BP Statistical Review of World Energy", June 2002, http://www.bpamoco.com/downloads/1087/statistical_review.pdf, (25 Şubat 2003), s. 28; Neytralrıy Turkmenistan, "Mejdnarodnaya Vstavka "Neft i Gaz Turkmenistana-2002", 16 Aralık 2002, s. 3; Viktor Sergeev, "VVP Rastyot Po Rekordnomu Grafiku", 2001, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=4&d=1238&op=viw>, (12 Kasım 2001); Ani-İnterfaks, Turkmeniya Povısaet Eksportıy Potentsial, 2002, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=4&d=1466&op=viw>, (09 Şubat 2002); Turkmenistan.Ru, "Turkmenistan V 2002 Godu Na 9% Uveliçil Eksport Produktıı i Na 10% Sokratıl İmport", 2003, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=2&d=2586&op=viw>, (12 Şubat 2003); Turkmenistan.Ru, İnan Na 21% Uveliçil İmport Turkmenskogo Prirodnogo Gaza, 2003, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=2&d=2707&op=viw>, (24 Mart 2003).

* 2000 Ekim Sonu İtibarıyla.

** 2001 Kasım Sonu İtibarıyla.

Halihazırda Afganistan üzerinden Pakistan ve Hindistan'a doğal gaz naklini sağlayacak bir boru hattı projesinin geliştirilmesi konusunda çalışmalar sürdürülmektedir. Türkmenistan'ın petrol ve doğal gaz üretimindeki ana sorunu, ürettiği

bu ürünleri dış pazarlara nasıl ihraç edeceğidir; çünkü karalarla çevrili bir ülke olmasından dolayı petrol ve doğal gazı deniz yolu ile dış pazarlara satamamaktadır. Fakat “Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Boru Hattı Projesi (Trans Caspian Project, TCP)’nin Hazar’ın altı-Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye-Batı Avrupa Pazarı güzergahında ilerlemesi sayesinde Türkmenistan’ın bu sorunları aşacağı düşünülmektedir. Ancak Türkmenistan’ın bu projede de diğer projelerinde karşılaştığı finansal destek sorunlarıyla karşılaşması muhtemeldir. Diğer bir proje olan Rus-İtalyan Mavi Akım Projesi Rusya’dan Türkiye’ye doğal gaz nakletme amaçlı olup adı geçen projeye rakip olabilir niteliktedir. Fakat Batı Avrupa doğal gaz talebinin kısa dönemli olabilirliği ve Türkiye’nin talebinin de artmayabileceği düşünülürse iki ayrı boru hattı rotasının gerekli olup olmadığı soru konusu olmaktadır.

Türkmen doğal gazının Hazar’ın altından geçen hatlarla Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden Türkiye’ye ulaşması, özellikle 1995’li yıllardan bu yana daha yüksek sesle savunulan “Doğu-Batı Koridoru” politikasının temel unsurlarından birini oluşturmaktadır. Bu hat, Türkmenistan’ın yalnızca (münhasıran) Rusya üzerinden geçen ihraç yollarına önemli bir alternatif oluşturması açısından da Türkmenler için yaşamsal değerdedir. Böylece Türkmen doğal gazı, rekabetten yararlanarak uluslararası pazarda gerçek değerine ulaşırken, bir taraftan da Türkmenistan, ekonomik ve siyasi yönden Rusya’nın etkisinden kurtulma şansına sahip olabilecektir.

ABD’nin bölgeye yönelik seslendirdiği “Çoklu Boru Hatları” politikası ile de özdeşleşen Türkmenistan-Türkiye hattı ise, ABD tarafından sıkça yapılan açıklamalara itibar edilirse, ABD Yönetimi’nin desteğini arkasında bulundurmaktadır. Türkmen doğal gazının Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden taşınmasının gerçekleşmesi halinde, ilgili bu üç ülke arasındaki bağların kuvvetlenmesi ve bölgede işbirliğinin ve istikrarın gelişmesi için de çok somut bir adım atılmış olacaktır. Ne var ki, Hazar geçişli Türkmen doğal gazı projesini gerçekleştirmekle yetkilendirilen PSG Konsorsiyumu’nun dağılmış olması, bu projenin yaşama geçirilebilmesinin önünde ciddi sorunlar bulunduğunu açıkça göstermektedir.

Trans Hazar’a yönelik sorunlar Türkmenbaşı ve PSG arasında birbirlerini sorumlu gösteren açıklamalarla sürmüş ve PSG sözcüsü Upperton’un 22 Mayıs 2000’de

Aşgabat'ta yaptığı açıklamalarla doruk noktasına ulaşmıştır. Sözcü, Türkmenbaşı'nın PSG'nin tekliflerini yanıtızsız bıraktığını ve gelinen aşamada, harcamaları askıya aldıklarını ve İstanbul, Bakü ve Tiflis ofislerini kapatacaklarını açıklamıştır.

Sonuç olarak, PSG ve Türkmenbaşı arasında son dönemde ortaya çıkan gerginlik ve anlaşmazlıklarda, görmemiz gereken gerçeklik, hangi tarafın daha haklı olduğundan ziyade, her iki hattın birlikte (ya da kısa aralıklarla) inşa edilmesinin uluslararası finansman açısından çok güç ve hatta olanaksız olduğu hususudur. Dolayısı ile, özellikle Türkiye Yönetimi'nin Mavi Akım'a öncelik (ve ayrıcalıklar) veren politikası sonrasında Mavi Akım Projesi hız kazanmış, Trans Hazar Projesi'nde ise, "askıya alınma" veya dağılma süreci yaşanmaktadır.

Ayrıca bazı çevreler "Türkmenistan eskiden 90 milyar m³ ürettiyordu. Şimdi de 120 milyar m³ üretecek, bu gaz da hem Ukrayna, İran ve Rusya'ya, hem de Türkiye'ye yeter. Dolayısı ile, Trans Hazar Projesi açısından gaz miktarı gibi bir sorun yok. Her şey yolunda" biçiminde demeç vermektedirler. Her şeyden önce bilinmesi gereken olgu, petrol ve gaz sahalarının belli bir geliştirme programı dahilinde, optimum sayıda kuyu açılarak en yüksek üretim düzeyine ulaştığı ve bu seviyeyi belli bir süre tutturduktan sonra, rezervuarın enerjisinin tükenmesine ve her rezervuarın sınırlı olduğu gerçeğine paralel olarak üretim giderek düşeceği ve ekonomik limitinde sahanın terk edileceği gerçeğidir. Dolayısı ile, bundan 10-15 sene önce ulaşılan bir üretim düzeyi, yeni keşifler yapılmadıkça, ikincil üretim yöntemleri denenmedikçe, yani yatırım yapılmadıkça ve üretilen gazın pazara kesintisiz ulaşabilmesi sağlanamazsa, muhafaza edilemez. Görüldüğü gibi, söz konusu yatırımlar, yeni ihraç yollarının inşası açısından da gereklidir. Bunlar da yalnız para değil, zaman ve ileri teknolojiyi de gerekli kılar⁵³.

Buna bağlı olarak, 1993 yılında Başkan Türkmenbaşı tarafından formüle edilen, "2020 Yılına Kadar Petrol ve Doğal Gaz Sanayiinin Geliştirilmesi" başlıklı plana göre, 2000 yılında 28 milyon ton petrol ve 130 milyar metre küp doğal gaz üretilmesi, bu değerlerin petrolde 2020 yılında yıllık 80 milyon tona, doğal gazda ise,

⁵³ A, Necdet Pamir, "Eğrisiyle Doğrusuyla Türkmen Gazı ve Türkiye", Analizler, <http://www.avsam.org>, (02 Aralık 2002), s. 2-4.

230 milyar metreküpe ulaştırılması hedeflenmektedir⁵⁴. 2000 yılı üretim verilerine bakıldığında, gerçekleştirilen 47 milyar metre küp doğal gaz ve 7.2 milyon ton petrol üretiminin öngörülen hedeflerin gerçekleştirilmesinin hayli uzağında kaldığı görülmektedir.

Dolayısı ile, rezervleri çok zengin olan ülkenin, teorik olarak üretim potansiyeli olsa da, bunun Trans Hazar projesini verilecek gaz miktarı açısından olumsuz etkilemeyeceği iddiası doğru değildir. Kaldı ki, Trans Hazar'ın önünde başta finansman olmak üzere, önemli sorunlar vardır. Buna bir diğer örnek olarak, Hazar sorunu gösterilebilir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Rusya ile İran'ın yanı sıra, Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan'ın bağımsız devletler olarak ortaya çıkmasından sonra, Hazar Denizi'nin statüsü ve kıyıdaş devletlerin bu denizden yararlanma hakları resmi bir karara bağlanmış değil. Bu belirsizlik, Hazar'a kıyıdaş devletler arasında sınır tartışmalarını körüklüyor.

Türkmenistan ile Azerbaycan arasında Azerbaycan'ın Çırağ, Türkmenistan'ın Osman olarak adlandırdıkları bölgeyle, Türkmenistan'ın Hazar, Azerbaycan'ın Azeri adını verdiği enerji yatakları üzerindeki egemenlik hakkının kime ait olduğu hakkında anlaşmazlık bulunuyor.

İki ülke, Türkmenistan'ın Altın Asır, Azerbaycan'ın Şark adını verdiği petrol ve doğal gaz açısından zengin bölgenin egemenliği konusunda da çekişiyor. Hazar'da iki ülkenin de hak iddia ettiği petrol ve doğalgaz yataklarının statüsünü belirlemek için şimdiye kadar yapılan ikili görüşmeler sonuçsuz kalmıştır⁵⁵.

Bu nedenlerle, Ukrayna, Rusya ve İran'a doğal gazı ihracatı yapan; Afganistan üzerinden Pakistan ve Hindistan'a ve ayrıca Çin'e ihracattan söz eden bir Türkmenistan'ın, çeşitli politik, stratejik ve mali sorunları aşarak Türkiye'ye de gaz ulaştırması, en azından öngörüldüğü gibi 2005 yılı için pek kolay görünmemektedir.

⁵⁴ BOL Communication, "Genel Ekonomik Durum", Ülkeler, Türkmenistan, <http://www.bolcontact.com/ulkeler/TURKMEN/turkmen2.htm>, (22 Mart 2003), s. 2.

⁵⁵ Evrensel, "Hazar Kaynakları Paylaşılamıyor", Dünya, 01 Ağustos 2001, <http://www.evrensel.net/01/08/01/dunya.html>, (22 Mart 2003).

Yukarıda sayılan projelerden Ukrayna, Rusya ve İran projeleri, zaten gaz teslimatı belli miktarlarda başladığından çok daha gerçekçidir. Türkmenistan bugün, yani 2003 yılı için Ukrayna'ya 36, Rusya'ya 10, İran'a ise, 6,5 milyar doğal gaz m³ satmayı ve alacağı paranın yarısını (Ukrayna ve Rusya'dan) "barter" ticareti kapsamında almayı tercih etmektedir.

Gaz miktarlarının "potansiyel olmasına karşın arttırılmasının önündeki sorunlar"a son ve çarpıcı bir örnek ise, İran'a gaz ihracatında yaşanan olumsuzluklardır. Türkmenistan'dan İran'a 1999 yılında 5, 2000 yılında ise 13 milyar m³ Türkmen gazının İran'a satılması (bin m³=40 \$) anlaşmaya bağlanmıştı. Ne var ki İran tarafının bildirdiğine göre, Türkmenistan'ın teknik sorunları aşamaması ve gaz üretimine yönelik yeterli yatırımları yapamaması nedeniyle bu miktar yılda 5 milyar m³ yerine sadece 1 milyar m³ düzeyinde gerçekleşmiştir⁵⁶.

Diğer yandan, Trans Hazar projesi anlaşmasına göre, doğal gaz Türkiye-Gürcistan sınırında Türk tarafına teslim edilecekti. Bu amaçla Türkmenistan bir ihale açmış ve bu ihaleyi PSG Konsorsiyumu (Pipeline Solution Group; Bechtel ve General Electric ortaklığı) kazanmıştı. Konsorsiyumun inşaat, finansman programlarını ve diğer ortaklarını belirlemesi için belli bir süre tanınmıştı. Bechtel ve GE daha sonra hisselerin % 50'sini devrederek konsorsiyuma Shell'i de dahil etmiştir. Ancak Konsorsiyum ile, Türkmenbaşı arasında başta gelirlerin dağılımı ve ön ödeme olmak üzere çeşitli anlaşmazlıklar süregelmiş, buna Türkmen gazının geçeceği güzergahta yer alan Azerbaycan'ın hattın içinden geçecek gaz miktarında kendi gazının da yer alması hususundaki ısrarı ve Azeri gazının toplam içindeki miktarının ne olacağı tartışmaları da eklenince, projede ciddi sorunlar yaşanmaya başlanmıştı. Bu sorunlara, Türkiye'nin Mavi Akım'a öncelik veren uygulamaları ile uluslararası finans zorluğu, Putin sonrası Rusya Federasyonu'nun Orta Asya'ya ve Kafkaslar'a yönelik aktif ve baskıcı siyaseti de katılınca, Hazar geçişli Türkmen gazı projesi gerçekleşememe, ya da 8-10 yıl ertelenme gibi önemli engellerle karşılaşmıştır. ABD'deki "seçimde prim yapabilecek konular" arasında Hazar geçişli Türkmen gazı projesi ya da Orta Asya ve Kafkaslar'ın ya da doğal kaynakların güvenliği gibi konuların baş sıralarda yer aldığını iddia etmek

⁵⁶ Pamir, "Eğrisiyle Doğrusuyla Türkmen Gazı ve Türkiye", s. 4.

de hayli zordur. Dolayısı ile, bu projenin arkasındaki en önemli destek olarak baştan beri öne sürülen “ABD’nin politik desteği”nin, kuvveden fiile geçebilecek bir ağırlığı görülmemektedir. PSG Konsorsiyumu’nu oluşturan General Electric, Bechtel ve Shell şirketlerinden yalnızca Shell, Trans Hazar projesi için ilgisini sürdürdüğünü açıklamaktadır. Ne var ki bir İngiliz-Hollanda ortaklığı olan bu dev şirketin “jeostratejik” nedenlerle bu projeyi desteklemesini ya da yürütmesini beklemek fazla gerçekçi değildir. Bir başka anlatımla, ABD’nin stratejik çıkarlarına uygun olan bir projenin, birebir Shell’in çıkarlarına olmasını beklememek gerekmektedir. Ayrıca Shell şirketinin Rus Gasprom’la stratejik sayılabilecek işbirliği vardır ve bu nedenle de, Rusya’nın sıcak bakmadığı bir projeyi Shell’in ısrarla ve öncelikli olarak sürdürmesi kolay ya da gerekli olmayacaktır. Shell’in bir başka Rus petrol şirketi olan Rosneft’le, Kazak petrolünü Rus topraklarından taşımaya ve Novorossisk’te Karadeniz’e ulaştırmayı hedefleyen CPC (Caspian Pipeline Consortium) projesinde ortaklığı olduğunu da hatırlamakta yarar vardır. Öte yandan Shell, baştan beri Türkmen gazının İran üzerinden taşınarak Türkiye’ye ulaşmasını hedefleyen bir şirkettir ve ABD ambargosuna karşın İran’da petrol sektörüne ciddi yatırım yapan bir petrol devidir.

Sayısı çoğaltılabilecek bu örnekler değerlendirildiğinde ve bir diğer anlatımla, Türkmenistan’a gaz pazarında en büyük rakip olan İran ve Rusya’daki Shell yatırımlarının boyutuna bakıldığında, Hazar geçişli Türkmen gazı projesinin hızlı bir gelişim izlemesi zor görünmektedir. Shell, dünyanın en büyük şirketlerinden biri olarak, çok sayıda projeye yatırım yapabilecek, opsiyonları rahatça çeşitlendirebilecek ve makul sürelerde bekleyebilecek parasal kaynaklara sahiptir. Trans Hazar projesi, onun için öncelikli görünmemektedir. Shell’in bu projede hala inancını koruyan taraf olduğu belirtilmekteyse de, bu inancın ne kadar güçlü olduğu yoruma tabidir.

Shell şirketinin bu bölgedeki çatışan çıkarlarına ek olarak, Rusya’nın Hazar’ın statüsü konusundaki tutumu ve Azerbaycan’ın Trans Hazar hattında istediği kota konusu da diğer önemli ve aşılması gereken sorunlardır, bu da Türkmenistan’a pahalıya mal olmaktadır⁵⁷.

⁵⁷ Pamir, “Eğrisiyle Doğrusuyla Türkmen Gazı ve Türkiye”, s. 4-5.

Türkiye’de sorgulanması gereken husus ise, bir yandan “Doğu-Batı Koridoru” stratejisi kapsamında Bakü-Ceyhan’ı ve Hazar geçişli Türkmen gaz hattını savunurken, diğer yandan Türkmen gazına alternatif olduğu açık olan ve Türkiye’yi büyük oranda tek bir kaynağa (Rusya Federasyonu) bağlamak anlamına gelen Mavi Akım Projesi’ne öncelik (teşvik, vergi muafiyeti, avans,..vb..) verilmesi hususudur. Türkiye’de bu konuda karar alma sürecinde etkili olan anlayış, Mavi Akım’a öncelik vererek (ve dışsal etkenlerin de etkisiyle), Türkmen gazının Hazar altından ve Bakü-Ceyhan’a paralel bir hatla Türkiye’ye ulaşmasının “çok sonraki bir bahara kalmasına neden olmuş” ve bu da, Bakü-Ceyhan’ın ekonomik yapılabirlik şansını arttıracak önemli bir unsurun, devre dışı kalması sonucunu doğurmuştur⁵⁸.

Başka bir deyişle, Türkmen doğal gazının, başta Türkiye ve Avrupa pazarına ulaşmasının önünde önemli engeller vardır. Bunların başında, mevcut ihraç hatlarının neredeyse tamamen Rusya’dan geçmesi, petrol ve gaz pazarında mevcut satıcıların önemli süre daha bu konumlarını sürdürme avantajları ve bazı siyasi-teknik sorunlar gelmektedir. Hazar kaynaklarını uluslararası pazara ulaştırmada şanslı kılacak hususlar ise, petrol fiyatlarındaki hızlı artış ve gaz pazarında rekabetsizlikten kaynaklanan yüksek maliyet unsurlarının dayatacağı, “kaynak çeşitlendirme” ve stratejik kaygılar olarak ifade edilebilir. Bunun yanı sıra, Doğu-Batı Koridoru “felsefesi” kapsamında petrol ve doğal gaz hatlarının birlikte inşası ve işletmesi, gerek yatırım maliyeti, gerek işletme maliyeti ve gerekse güvenlik ve benzeri konularda tasarruf sağlayacak önemli unsurlardır.

Bugün bakıldığında, ABD’nin bir süper güç olarak bölgeye dönük politikasının “Çoklu Boru Hatları” (Multiple Pipelines) sözcükleriyle ifade edilen ve zaman zaman da “Doğu-Batı Koridoru” söylemleriyle altı çizilen genel bir politikayı savunduğu söylenebilir. Türkmen petrol ve gazının, uluslararası pazarlara, neredeyse tamamı Rusya üzerinden geçen mevcut ihraç yollarının yanı sıra, birden çok güzergahtan ihracını savunan bu görüşün, teoriden pratiğe geçirilebildiğini söylemek ise oldukça zordur.

⁵⁸ Pamir, “Bakü-Ceyhan: Bitmeyen Senfoni”, Analizler, Ankara, Mart 2001, <http://www.avsam.org>, (02 Aralık 2002), s. 2.

ABD’de de, diğer birçok ülkede olduğu gibi, uluslararası enerji politikaları konusunda, nihai kararları biçimlendiren birden fazla g merkezi ve bu merkezler içinde de, zaman zaman farklılaşabilen yaklaşımlar söz konusudur. Bunların yanı sıra, Shell, BP-Amoco, Exxon-Mobil, Chevron, Unocal, Conoco gibi petrol devlerinin de, karar alma ve daha da önemlisi uygulama aşamalarında yadsınamaz ağırlığı vardır.

Türkmenistan’da etkin olan şirketlerden, İngiliz Monument şirketi, Türkmenistan’da Burun sahasından ürettiği petrol, İran üzerinden “swap”(takas) yolu ile İran Körfezi’nden ihraç etmektedir. Monument’in Garaşsızlık ve Barsa Gelmez sahalarında da (petrol ve gaz) diğer batılı şirketlerle ortak lisansı mevcuttur. 2004’de tamamlanması beklenen Türkmenbaşı rafinerisi modernizasyonu ise, Alman ve Japon kredisi (1.5 milyar Amerikan Doları) sürdürülmektedir. Türkmenistan’da etkin olan bir diğer Avrupa şirketi ise Shell’dir. Shell bir yandan gaz arama ve üretimine yönelik hakları elinde tutarken, önceden belirttiğimiz gibi, Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Gaz Hattı’nın yapımında da, lider şirket konumundadır. Daha önce iki ABD’li şirketin (Bechtel ve General Electric) liderliğindeki PSG, Türkmenbaşı’nın taleplerinin karşılanamaz olduğu gerekçesi ile çalışmalarını dondurmuş, daha sonra da konsorsiyumun liderliği, Shell’e devredilmişti.

Türkmenistan’da başta Mobil ve Unocal olmak üzere, ABD’li petrol şirketleri de devrededir. Ancak ABD’nin Türkmenistan’da, Azerbaycan ve Kazakistan’daki kadar yoğun yatırımı ya da etkisinden söz etmek zordur. Özellikle de daha önce belirttiğimiz gibi, Türkmen gazının Hazar’ın altından geçerek Azerbaycan ve Gürcistan zerinden Türkiye’ye ulaştırılmasını hedefleyen TCP (Trans Caspian Pipeline) projesi, önemli sorunlar yaşamaktadır. Bu sorunlar, projeyi baştan beri lider olarak yürüten ABD’li firmaların (Bechtel ve General Electric) konumlarını kaybetmeleri ile sınırlı değildir. Daha önemlisi, bu projenin donmuş ya da ileriki yıllara sarkmış olması, ABD’nin Türkmen enerji kaynakları politikasının da söylemden eyleme geemediğinin çok önemli bir kanıtını oluşturmaktadır. “Doğu-Batı Koridoru” politikasının çok önemli bir ayağı olan Trans Hazar projesi, önemli oranda aksamıştır.

Tüm bu olumsuz faktörlere, söylem düzeyinde kalan politikalara karşın, gerek Trans Hazar, gerekse Trans Afganistan ve diğer projeler, Türkmenistan’ın ekonomik ve

dolayısı ile siyasal bağımsızlığı için yaşamsal önemdedir. Bu projelerin, yalnızca Rusya'ya bağımlı olmayan “çoklu” yollardan uluslararası piyasaya ihraç olanağı sağlaması, doğrudan ülke kalkınması ve istikrarına olumlu etki edeceği anlamını taşıdığından mutlaka yaşama geçirilmelidir⁵⁹.

Öte yandan, bölgeye yönelik yatırımlardan söz edip, geleceğe yönelik projeksiyonlar yapılırken, mevcut dünya rezervleri, arz-talep dengeleri açısından önümüzdeki on yıllarda yeterli petrol bulunduğu ve mevcut arz fazlası dikkate alındığında, yeni kaynakların devreye konulmasının fiyatları düşüreceğini ve buna da mevcut pazarı elinde tutan önemli oyuncuların (OPEC, OPEC dışı üreticiler vb.) sıcak bakmayacağı da dikkate alınmalıdır. Petrol oyununun diğer güçlü oyuncuları olan uluslararası finans kuruluşları, büyük petrol şirketleri, borsalar ve petrol alanında faaliyet gösteren uluslararası yayınların da, petrol fiyatlarından yatırımlara kadar geniş bir yelpazede, karar alma mekanizmalarına etkili olduğunu dikkate almak gerekmektedir. Dolayısı ile, bu alanda “oyuncu” olabilecek bir ağırlık taşıyabilmek için, önce oyuncuları ve “oyun”un kurallarını bilmek, sonra da bu oyunu en iyi oynayabilecek organizasyon ve donanımla sahaya çıkabilmek zorunludur⁶⁰.

⁵⁹ Pamir, “Hazar Bölgesinde Enerji Politikaları: Avrupa'nın ve A.B.D.'nin Konseptleri”, Analizler, Ankara, 13 Kasım 2000, <http://www.avsam.org>, (02 Aralık 2002), s. 2-5.

⁶⁰ Gürsoy-Naskali, s. 485-486.

4. BÖLGE ÜLKELERİNİN STRATEJİLERİ VE TÜRKMENİSTAN'IN BEKLENTİLERİ

Bir asırdan fazla süren Çarlık ve Sovyet yönetimlerinin ardından, Sovyet Birliği'nin 1991'de dağılmasıyla birlikte, Türkmenistan zengin hidrokarbon kaynaklarıyla, batılı ülkelerle birlikte büyük petrol şirketlerinin de ilgi odağı haline geldi. Bu zengin kaynaklar, Türkmenistan'ın bağımsızlığını pekiştirebilmenin de en önemli potansiyeli olarak ortaya çıktı.

Başta ABD olmak üzere petrol endüstrisinin gelişmiş olduğu batılı ülkeler, sermaye ve teknolojilerinin ağırlığı ve dev şirketleri aracılığıyla bölgede etkin olmaya çalışırken; Türkiye, İran ve Rusya gibi bölgesel güçler, sermaye ve teknoloji alanında yetersiz olmaları nedeniyle geri planda kaldılar. Bu ülkelerin her biri, farklı alanlardaki özelliklerini olabildiğince devreye sokarak, güçlerine paralel, sınırlı etkinlik gösterebildiler.

Bu bölgesel oyuncuların Rusya, dağılmanın şokunu atlattıktan sonra, gene petrol ve gaz alanının Sovyetler döneminden kalma hegemonik endüstriyel alt yapısını ve zengin doğal kaynaklarını kullanarak, gerek Kafkaslar'da ve gerekse Orta Asya'da, Türkiye ve İran'a oranla daha etkin oldu. Putin'in iktidara gelmesiyle de, bir yandan Yeltsin döneminde büyük oranda sarsılan merkezi otoriteyi yeniden kurma yolunda bütçe gelirlerinin yarıdan fazlasını oluşturan petrol ve gaz satışlarından elde ettiği büyük kazançların da desteğiyle, eski hegemonik gücünü elde etmenin önemli sayılacak adımlarını atmaya başladı.

Türkiye ise, Sovyetler'in dağılmasının ardından geçen bu süreyi daha çok koalisyonlarla ve sürekliliği olmayan, değişken politikalarla geçirdi. Yeni oluşan Türk Cumhuriyetlerine karşı, bir yandan tamamen duygusal, bir yandan da hazırlıksız yakalanmanın verdiği "acemilikle" önemli eksiklik ve yanlışlıklarla dolu bir yaklaşım sürecine girdi. Devamlılık arz etmeyen bir dış politika, daha çok kişisel düzeyde kalan ve derinliği sağlayamayan ilişkiler, bu döneme damgasını vurdu. Akılcı ve karşılıklı yarara dayalı yatırımlar, ne yazık ki yeterince yaygın olarak yaşama geçirilemedi. Bu olumsuzlukların ve yanlışlıkların tespiti ve açık yüreklilikle özelleştirinin yapılabilmesi,

önümüzdeki dönemi Türkiye ve Türkmenistan ilişkileri açısından başarılı ve yararlı kılabilmenin ön koşulu olarak ortaya çıkmaktadır.

İran'ın etkisi sınırlı gibi görünse de, özellikle Türkmenistan üzerindeki (farklı boyutlardaki) ağırlığı ve “Hazar'ın statüsü” konusundaki uzlaşmaz tutumu, ya da, Hazar bölgesi petrolünün ihracı için önerdiği “swap” (takas) alternatifi gibi çeşitli enstrümanlar ile, bölgede sanıldığından daha çok etkindir. İran, daha çok sorunları çözümsüz hale getirme, ya da, baş düşman olarak gördüğü ABD ile “onun bölgedeki temsilcisi” diye nitelediği Türkiye'ye karşı, Rusya ile yakınlaşarak oluşturduğu ittifaklarla ortaya çıkmaktadır⁶¹.

4.1 Bugünkü Durum

Bugün bağımsız olan Türkmenistan, hidrokarbon kaynaklarını uluslararası pazara ulaştırabilmek için Sovyetler döneminde oluşturulan ihraç sisteminin kurgusunun sonucu olarak, gereken taşıma işlemini yalnız ve ancak Rusya (İran boru hattı hariç) topraklarından geçen boru hatları ile yapabilmektedir. Türkmenistan bu hegemonyayı kırmak ve uluslararası pazara ulaşımında, güzergah çeşitliliği ve dolayısıyla arz güvenliği, rekabetin sağlayacağı maliyet azalması gibi hedeflere yönelik bir strateji izlemektedir.

Diğer yandan, Türkmenistan'ın coğrafi sınır ülkelerin doğal gaz bakışları da önem teşkil etmektedir. Bu nedenle Türkmenistan'ın uyguladığı ve düşündüğü projeleri bu ülkelerle olan ikili ilişkiler çerçevesinde değerlendirmekte fayda vardır. Bu ikili ilişkileri şu şekilde özetleyebiliriz.

Amerika Birleşik Devletleri ile: Türkmenistan ile ABD arasında mesafeli olarak nitelendirilebilecek ilişkiler son dönemde, gerek ABD şirketlerinin gerek ABD yönetiminin bu ülkeye olan ilgilerinin artmasıyla hareketlenmiştir. ABD, Hazar geçişli petrol ve doğal gaz boru hatlarına verdiği destek çerçevesinde Türkmenistan Hükümeti ile de ilişkilerini yoğunlaştırmış, Hazar geçişli projelerin gerçekleştirilmesine yönelik girişimlerini arttırmış, hatta Türkmenistan ile Azerbaycan arasında Hazar'ın statüsünden

⁶¹ Gürsoy-Naskali, s. 481-482.

kaynaklanan ihtilafın çözümlenmesi için yardımcı bir rol üstlenmiştir.

Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın 18-25 Nisan 1998 tarihlerinde gerçekleştirdiği ABD ziyareti iki ülke ilişkilerinin gelişmesinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Türkmenbaşı'nın ziyaretinin ağırlık noktasını petrol ve doğal gaz konuları oluşturmuş, iki ülke arasında enerji konularında diyalog tesisini öngören bir niyet beyanı imzalanmıştır. Söz konusu beyan, Türkmenistan ile ABD arasında geniş anlamda düzenli bilgi ve görüş alış verişi yapılmasını öngörmektedir.

Ziyaret sırasında, iki ülkenin Tarım Bakanlıkları arasında işbirliği anlaşması, Hazar geçişli doğal gaz boru hattı projesinin fizibilite çalışması için "Trade and Development Agency" tarafından Türkmenistan'a 750 bin dolar hibe yardımı yapılmasını öngören anlaşma ile iki ülkenin olağanüstü acil durumlarda ilgili kuruluşları arasında işbirliği yapılmasını öngören bir protokol imzalanmıştır⁶². Buna rağmen, ABD ile Türkmenistan arasındaki ilişkilerinden, ABD'nin Azerbaycan veya Kazakistan ile olan ilişkileri kadar etkin ve yoğun olduğunu söylemek zordur.

Afganistan ve Pakistan ile: Türkmenistan'ın en önemli kaygısının bir an evvel sahip olduğu doğal gaz ve petrol kaynaklarının Rusya'nın denetiminden bağımsız olarak uluslararası pazarlara sevk edilmesi yoluyla ekonomik bağımsızlığını kazanmak olduğu bilinmektedir. Türkmenistan bu çerçevede, Afganistan ve Pakistan yoluyla doğal gaz ve petrolünü uluslararası pazara ulaştırabileceğine inanmaktadır.

"Türkmenistan-Afganistan-Pakistan Boru Hattı" olarak adlandırılan ve Türkmen doğal gazını Türkmenistan'ın Dövletabat-Dönmez yatağından Afganistan üzerinden Pakistan'ın Multan şehrine ulaştırmasını öngören projenin fizibilite çalışmaları dört-beş sene evvel Türkmenistan ile ABD'nin Unocal şirketince hazırlanmıştır. Buna göre, proje tutarı yaklaşık 2 milyar dolar olup uzunluğu da yaklaşık 1,5 bin km'dir⁶³.

Yılda 20 milyar m³ doğal gaz taşıma kapasitesine sahip olması öngörülen boru hattı projesi, bölgenin, özellikle de Afganistan'ın istikrarı, güvenliği ve ekonomik

⁶² DPT, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri...", s. 60-61.

⁶³ Neytralnyy Turkmenistan, "Naçalo Velikih Del", 06 Haziran 2002, s. 1-2.

kalkınması için önemlidir. Bu projenin gerçekleşmesi halinde Afganistan üzerinden geçecek bu boru hattı sayesinde sadece transit parası olarak yılda yaklaşık 300 milyon dolar gelir elde edebilecektir. Ayrıca belirtilmesi gereken diğer husus da, Afganistan'a yapılan insani yardımın % 40'ı Türkmenistan üzerinden yapılmaktadır.

2002 yılında Türkmenistan-Afganistan-Pakistan boru hattının hayata geçirilmesini kolaylaştıracak önemli gelişmeler olmuştur. 30 Mayıs 2002'de Pakistan'ın İslamabat kentinde ilgili devlet başkanları tarafından "Türkmenistan-Afganistan-Pakistan Doğal Gaz ve Petrol Boru Hattı Projeleri ile İlgili Türkmenistan, Afganistan ve Pakistan Hükümetlerarası Anlaşması" imzalanmıştır⁶⁴. İlk aşamada doğal gaz ve petrolün Pakistan'a naklini sağlayabilecek olan bu projenin, ikinci aşamasında ise, diğer ülke (Hindistan gibi) veya ülkelere naklini sağlanması öngörülmektedir.

Diğer yandan, daha sonra Asya Kalkınma Bankası, Trans Afgan projesinin uygulanmasına ve finansmanına katılımı hususunda Türkmenistan, Afganistan ve Pakistan taraflarına iyi niyet mektubu göndererek, bu projeye dördüncü taraf olarak katılmıştır⁶⁵.

27 aralık 2002'de Aşkabat'ta yeniden bir araya gelen taraflar, Türkmenistan-Afganistan-Pakistan doğal gaz boru hattının önemini bir kez daha vurgulayarak, projeye ilgili uluslararası konsorsiyumun oluşturulmasında anlaşmışlardır. Ayrıca Pakistan doğal gazın dünya pazarına sevk edilmek üzere, gazı Gvadr limanına taşınmasını taahhüt etmiştir. Buna ilave olarak Asya Kalkınma Bankası tarafından proje çalışmaları için 1,5 milyon dolarlık yardım yapılmıştır⁶⁶.

Çin Halk Cumhuriyeti ile: Devlet Başkanı Türkmenbaşı 31 Ağustos-04 Eylül 1998 tarihleri arasında Çin Halk Cumhuriyeti'ne resmi bir ziyarette bulunmuştur. Basında, Türkmenbaşı'nın 1992 yılındaki ziyaretinden sonra Çin'e yaptığı bu ikinci resmi ziyaretin, iki ülke arasındaki ilişkilerin güçlenmesi ve işbirliğinin geliştirilmesi için olumlu bir zemin yarattığı kaydedilmiştir. İki ülke heyetleri arasındaki

⁶⁴ Neytralny Turkmenistan, "Polojeno Naçalo Bolşim Sverşeniyam", 31 Mayıs 2002, s. 1-2.

⁶⁵ Neytralny Turkmenistan, "Aziatskiy Bank Razvitiya Stanovitysa Partnyorom V Realizatsii Transafganskogo Gazoprovoda", 31 Temmuz 2002, s. 1.

⁶⁶ Neytralny Turkmenistan, "Transafganskiy Gazoprovod-Detişşe Politiki Mira i Dobrososedstva", 28 Aralık 2002, s. 1-2.

görüşmelerin ana unsurlarını petrol ve doğal gaz konuları ile Türkmenistan-Çin-Japonya doğal gaz boru hattı projesi oluşturmuştur.

Ziyaret sırasında iki ülke arasında, ikili ilişkilerin geliştirilmesine yönelik bir “Dostluk ve İşbirliği Deklarasyonu” ile “Hükümetlerarası Ticari ve Ekonomik İşbirliği Komisyonu” kurulmasını öngören bir anlaşma imzalanmıştır. Bu çerçevede, Çin’in Türkmenistan’a 100 milyon yuanlık bir kredi vermesi, ayrıca, Türkmen ekonomisinin ana sektörleri için 3 milyon yuanlık karşılıksız bir yardım yapması öngörülmektedir⁶⁷.

İran ile: İran ile olan ortak sınır, bu ülkede yaşayan iki milyon civarındaki Türkmen kökenli nüfus, İran’ın Türkiye üzerinden Avrupa’ya ve güneyde denize açılan koridoru olma durumundaki coğrafi konumu gibi etkenler, Türkmenistan’ın İran ile ilişkilerinde de ayrı bir özen sarf etmesini gerekli kılmaktadır.

Türkmenistan’a 200 km uzaklıktaki Meşhed şehri bavul ticaretindeki etkinliği yanında, İran’ın Türkmenistan’da Türkiye’den sonra en fazla şirketi olması da ilişkilerdeki ticari boyutu göstermektedir.

Bunun yanında İran, imzalanan Türk-İran-Türkmen doğal gaz projesine paralel olarak, Türkmen İran demiryolunun hızla bitirilmesinde aktif rol oynamıştır. Hazar’ın statüsü ile beraber doğal gaz ve petrol konusunda son dönemde ortaya çıkan krizler nedeniyle Rusya-Kazakistan-Azerbaycan ve İran-Türkmenistan politikaları tezat oluşturmaktadır. Bu konularda İran’ın zaman zaman Türkmenistan’dan yana tavır aldığı da gözlenmektedir⁶⁸.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Türkmenistan’dan İran’a uzanan Korpedje-Kurt Kui boru hattı ile Türkmen doğal gazı İran’a ihraç edilmektedir. Yıllık kapasitesi 8 milyar m³ olan bu boru hattından, yapılan anlaşma çerçevesinde 2003 yılı için İran’a toplam 6,5 milyar m³ doğal gaz ihracatı öngörülmektedir. Ayrıca, Türkmenistan doğal gaz satışından sadece İran’dan (Ukrayna ve Rusya hariç) paranın tamamını döviz

⁶⁷ DPT, “Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri...”, s. 62.

⁶⁸ Bekir Günay, “Yeraltı Zengini Yertüstü Fakiri Türkmenistan”, <http://www.netpano.com/Turkmen.htm>, (22 Mart 2003), s. 3.

karşılığında almaktadır⁶⁹.

Rusya Federasyonu ile: Türkmenistan'ın dış politikasında özel önem ve dikkat atfettiği ülkelerin başında Rusya Federasyonu gelmektedir. Türkmenistan yönetimi, Rusya ile ilişkilere verdiği önemi ve bu ülkenin Türkmenistan'ın başlıca siyasi ve ekonomik partneri olduğunu çeşitli vesilelerle vurgularken, Rusya'ya ilişkin ihtiyatlı ve mesafeli tutumunu da fırsat buldukça ortaya koymaktadır.

Rusya ile Türkmenistan'ın ilişkileri, Rusya Federasyonu'nun SSCB mirasçısı olarak, o dönemden kalma 107 milyon dolarlık borcunun ödenmesi hususunda bir gelişme sağlanamadığından hızla gerilmiştir. Ayrıca Türkmen doğal gazının Rusya üzerinden Ukrayna'ya sevkiyatına Rusya Federasyonu ile fiyat konusunda bir anlaşma sağlanamaması ülkeler arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Buna rağmen bu dönemde, iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi konusunda çeşitli anlaşmalar imzalanmıştır⁷⁰.

Nitekim 2000 yılında Putin'in iktidara gelmesiyle, Türkmenistan ile Rusya Federasyonu arasındaki ilişkilerde gözle görülür bir iyileşme yaşanmaktadır.

Putin'in Haziran 2000'de Türkmenistan'ı ziyaretinin ardından Türkmenbaşı (Niyazov) ile Rusya Başbakanı Kasyanov da bir görüşme yapmış ve Rusya'nın Türkmenistan'a gaz alımından dolayı biriken borcu olan 82 milyon dolar ve 20 milyon rublenin ödenmesi hususunda prensipte anlaşmaya varıldığı bildirilmiştir. Son dönemde Rusya Federasyonu'nun (Gazprom'un) Türkmenistan'dan büyük miktarda gaz alımı için prensipte anlaştığı ve yalnızca fiyat konusunun tartışıldığı belirlenmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi yapılan anlaşma çerçevesinde Türkmenistan, 2000 yılında Rusya'ya 20 milyar m³ (bin m³=36\$) doğal gazını ihraç etmiştir.

Bu dönemde Türkmenistan'da, diğer bir Rus şirketi olan İtera etkili olmaya başlamıştır. İtera 2000'de (bin m³=38\$), 2001'de (bin m³=40\$), 2002'de (bin m³=43\$) ve 2003 yılında da 10'ar milyar m³ doğal gaz alımı için Türkmenistan ile anlaşmıştır.

⁶⁹ Turkmenistan.Ru, "İran Na 21% Uveličil İmport Turkmenskogo Prirodnogo Gaza", 2003, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=2&d=2707&op=viw>, (24 Mart 2003).

⁷⁰ DPT, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri...", s. 63.

Ayrıca İtera, Türkmen hükümeti ile Türkmenistan'da petrol ve gaz sahalarının geliştirilmesine yönelik bir anlaşma imzalamıştır⁷¹. Buna ilave olarak bu dönemde Rusya ve Ukrayna'ya ihraç edilen Türkmen doğal gazın sevkıyatı (Özbekistan ve Kazakistan üzerinden) da İtera tarafından yapılmıştır.

Diğer yandan, burada belirtmemiz gereken bir diğer nokta da, çeşitli nedenlerden dolayı ilgili taraflarla yapılan anlaşma çerçevesinde varılan doğal gaz alım-satım miktarının bazen tam olarak taraflarca gerçekleştirilememiştir. Buna örnek olarak; 2001 yılında anlaşma çerçevesinde öngörülen 10 milyar m³'ten sadece bir kısmı İtera tarafından alınabilmiştir. Yapılan resmi açıklamaya göre, söz konusu durum Orta Asya-Merkez boru hatlarının yoğun olmasına bağlanmıştır. Bu açıklamaya rağmen, Orta Asya-Merkez boru hatlarını kontrol eden Rus monopolü Gazprom'un İtera'yi bölgeden dışlamak isteği de belirtmemiz gereken bir diğer önemli noktadır⁷².

Son olarak, Gazprom yetkililerin Türkmenbaşı ile yapılan görüşmeler sonucunda, 10 Nisan 2003 tarihinde Moskova'da, Rusya ile Türkmenistan arasında 2028 yılına kadar doğal gaz sektöründe işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre, Rusya (Gazprom) Türkmenistan'dan (Türkmenneftegaz) yıllık olarak 2004 yılında 5-6 milyar m³, 2005'te 6-7 milyar m³, 2006'da 10 milyar m³, 2007'de 60-70 milyar m³, 2008'de 63-73 milyar m³ ve 2009-2028'de 70-80 milyar m³ doğal gaz alacaktır⁷³. Türkmenistan'ın 2003 yılında İtera ile, 2006'da ise Ukrayna ile anlaşmaları sona erecektir. Ayrıca halen Avrupa'nın gaz gereksinimi, yerli üretimin dışında büyük oranda Rusya'dan temin edilmektedir. Böylece Rusya, Avrupa pazarında rakibi olabilecek Türkmenistan'ın ihracat için üretilecek bütün doğal gazını almayı taahhüt ederek, eski monopol gücüne ulaşmayı hedeflemektedir. Böyle bir durumda anlaşılacağı gibi, Türkmen doğal gazı, Rusya kontrolü altında ve Rus doğal gazı olarak Türkiye'ye (Mavi Akım ile) ve diğer Avrupa ülkelerine ihraç edilecektir.

⁷¹ Olga Gubenko, "İgraya Loktyami...", 2001,

<http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=4&d=1311&op=viw>, (13 Şubat 2003).

⁷² Larisa Slavinskaya, "Gazoviye Strasti", Neftegazovaya Vertikal, No: 3, 2002,

<http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=6&d=1503&op=viw>, (13 Şubat 2003).

⁷³ Turkmenistan.Ru, "Soglaşeniye Mejdu Rossiyey i Turkmenistanom O Sotrudniçestve V Gazovoy Otrale Ot 10 Aprelya 2003 Goda", Moskva, 2003,

<http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=4&d=2779&op=viwi>, (11 Nisan 2003).

Türkiye ile: Türkiye Cumhuriyeti 16 Aralık 1991 tarihinde Türkmenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuş, 29 Şubat 1992 tarihinde de diplomatik ilişkiler tesis etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti, Türkmenistan'ın tanınması, uluslararası ve bölgesel kuruluşlara katılması veya işbirliğinin pekiştirilmesi, üçüncü ülkelerin ve uluslararası kuruluşların destek ve yardımlarının sağlanması gibi konularda girişimlerde bulunmuştur.

İki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin temeli, Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın Türkiye'ye yapmış olduğu ziyaret sırasında 03 Aralık 1991 tarihinde imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti ile Türkmenistan Cumhuriyeti Arasında Ekonomik ve Ticari İşbirliğine Dair Anlaşma"ya dayanmaktadır⁷⁴.

Türkiye'nin Orta Asya Cumhuriyetleri'ne sağladığı doğrudan yardımın daha etkin bir şekilde koordine edilmesini teminen 1992 yılı Ocak ayında "Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA)" adında bir ekonomik, kültürel ve teknik işbirliği ajansı kurulmuştur. Türkiye'nin verdiği yardımları projeler bazında koordine etmekle görevlendirilen bu ajans, tarım, eğitim, küçük ve orta ölçekli işletmeler, turizm, sivil havacılık ve sigortacılık gibi alanlarda proje ve programlar hazırlamış olup faaliyetlerini halen sürdürmektedir⁷⁵.

Ayrıca, Türkmen doğal gazının elverişli bir güzergahtan ve herhangi bir kısıtlamaya tabi olmaksızın Türkiye'ye ve Avrupa pazarlarına ihracı konusundaki çalışmalar 1991 yılı sonu itibarıyla başlatılmıştır. 1991'den bu yana, iki ülke arasında, Proje'nin gerçekleştirilmesine yönelik Mutabakat Zaptı, Protokol ve Anlaşma olmak üzere çeşitli akitler imzalanmıştır.

Türkmenistan'da üretilecek doğal gazın Hazar geçişli bir boru hattı ile Türkiye'ye ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınmasını amaçlayan Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'nin hayata geçirilmesi kapsamındaki ilk

⁷⁴ TİKA, "Türkmenistan", s. 33.

⁷⁵ T.C. Dış İşleri Bakanlığı, "Orta Asya Cumhuriyetleriyle İlişkiler", Dış Politika, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupa/oasya.htm>, (03 Aralık 2002).

önemli anlaşma, 29 Ekim 1998 tarihinde, Türkiye ve Türkmenistan Devlet Başkanları arasında Ankara'da imzalanan anlaşmadır.

Türkmenistan'dan Türkiye'ye 16 Milyar M³/Yıl ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya 14 Milyar M³/Yıl olmak üzere toplam 30 Milyar M³/Yıl Türkmen doğal gazını taşıyacak "Hazar-Geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'nin İfası ve Türkmenistan'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Doğal Gaz Satışı"na ilişkin olarak imzalanan Anlaşma ile taraflar: 30 Mayıs 1999 tarihine kadar 16 Milyar M³/Yıllık Alım-Satım Anlaşması, Gaz Boru Hattı Anlaşması'nın imzalanması; boru hattının geçtiği güzergah üzerindeki hükümetlerle ve boru hattı işletmecisi şirketlerle Ev Sahibi Ülke Anlaşmaları'nın hazırlanması hususlarında anlaşmaya varmışlardır.

21 Mayıs 1999 tarihinde, Aşabat'ta, BOTAŞ ile Türkmenistan Devlet Başkanı nezrinde hidrokarbon kaynaklarının kullanımı konusunda yetkilendirilmiş merci arasında, 16 Milyar M³/Yıl düzeyinde doğal gaz alımına ilişkin "Doğal Gaz Alım-Satım Anlaşması" imzalanmıştır. 30 yıl süreli olan bu anlaşmaya göre, gaz teslimatlarının 2002-2004 döneminde başlaması öngörülmüştür⁷⁶.

Söz konusu anlaşma, yıllık doğal gaz miktarı, fiyatı, asgari yıllık teslim miktarı, ödeme usulü gibi şartları içermektedir. "Doğal Gaz Alım-Satım Anlaşması"na göre, Türkmenistan'dan gönderilecek doğal gaz Türkiye-Gürcistan sınırında bin m³=78 dolar olarak Türkiye tarafından teslim alınacaktır. Türkmenistan ise, kendi sınırında doğal gazı bin m³=38 dolardan teslim edecektir; kalan 40 dolarlık miktarı da Azerbaycan ve Gürcistan arasında transit ücreti olarak bölünecektir⁷⁷.

Türkmenistan tarafından, 13 Şubat 1999 tarihinde, Proje'nin General Electric Capital ve Bechtel firmalarından oluşan Pipeline Solutions Group (PSG) liderliğinde bir Konsorsiyum tarafından yürütüleceği açıklanmıştır. Hazar geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa doğal gaz boru hattının inşasına ilişkin "Heads of Agreement" Türkmenistan hükümeti ile PSG arasında 06 Ağustos 1999 tarihinde imzalanmıştır.

⁷⁶ BOTAŞ, "Hazar Geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi", Projeler, Etüd ve Proje Aşamasında Olan Projeler, <http://www.botas.gov.tr/projeler/etud/hazar.html>, (03 aralık 2002).

⁷⁷ Sergey Pravosudov, "SŞA Boryutsya Za Energoresursy Stran SNG", 2001, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=4&d=69&op=viw>, (29 Ekim 2001).

Aynı gün, Shell, PSG ile, projenin uygulanmasına ve finansmanına katılımı hususunda bir niyet mektubu, Türkmen hükümeti ile de Türkmenistan'da petrol ve gaz sahalarının geliştirilmesine yönelik bir anlaşma imzalanmıştır.

Hazar geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa doğal gaz boru hattı projesine ilişkin "hükümetlerarası deklarasyon" 18 kasım 1999 tarihinde İstanbul'da düzenlenen AGİT Zirve Toplantısı sırasında Türkiye, Türkmenistan, Gürcistan ve Azerbaycan tarafından imzalanmıştır. Ayrıca, ABD Başkanı Clinton da gözlemci sıfatıyla deklarasyona imza koymuştur.

Söz konusu deklarasyonda taraflar, proje sponsorlarına müsait şartların oluşturulması yönündeki arzularını belirtmekte, projeye ilişkin hükümetlerarası ve geçiş ülkesi anlaşmalarını 2000 Mart ayına kadar sonuçlandırmayı hedeflemekte ve projenin 2002 yılı son çeyreğinde tamamlanması için sponsorlara gerekli desteği sunacaklarını bildirmektedirler⁷⁸.

Türkmenistan'ın PSG'ye verdiği Görevlendirme Mektubu'nun (Mandate Letter) geçerlilik süresi 19 Şubat 2000 tarihi itibarıyla sona ermiştir. Türkmen tarafının bu yetkilendirme süresini uzatmaması nedeniyle, GE Capital ve Bechtel firmaları, söz konusu Proje'nin gerçekleştirilmesi için oluşturulan PSG Konsorsiyumu'ndan çekilmişlerdir. Bu nedenle, boru hattı ile ilgili çalışmalarda bugüne kadar herhangi bir gelişme kaydedilmemiştir.

Diğer yandan, aşağıdaki tablodan da görüldüğü gibi, Türkiye'nin enerji temin politikasında en önemli unsurlardan biri olan "kaynak çeşitliliği" çerçevesinde; Türkmen gazı, Türkiye'nin gaz gereksinimi içinde en tepe noktada yer almaktadır. "Kaynak çeşitliliği" gibi temel avantajının dışında, birçok özelliği (fiyat gibi) daha olması; Türkmen gazının diğer bazı seçeneklerden önce tercih edilmesi için gerekçe oluşturmaktadır. Ne var ki, daha önce de belirttiğimiz gibi, Türkiye'nin Mavi Akım'a (Karadeniz) öncelik veren politikası sonucunda Mavi Akım Projesi hız kazanmışken, Trans Hazar Projesi'nde ise dağılma süreci yaşanmaktadır.

⁷⁸ T.C. Dış İşleri Bakanlığı, "Hazar Geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi", Dış Politika, Petrol ve Doğal Gaz, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupa/hazar.htm>, (03 Aralık 2002).

Tablo 11**Türkiye'nin Doğal Gaz Alım Anlaşmaları**

Mevcut Anlaşmalar	Miktar (Plato) Milyar m ³ /yıl	İmzalanma Tarihi	Süre (Yıl)	Durumu
Rus. Fed. (Batı)	6	14 Şubat 1986	25	Devrede
Cezayir (LNG)	4	14 Nisan 1988	20	Devrede
Nijerya (LNG)	1.2	9 Kasım 1995	22	Devrede
İran	10	8 Ağustos 1996	25	Devrede
Rus. Fed. (Karadeniz)	16	15 Aralık 1997	25	2002
Rus Fed. (Batı)	8	18 Şubat 1998	23	Devrede
Türkmenistan	16	21 Mayıs 1999	30	2005
Azerbaycan	6.6	12 Mart 2001	15	2005

Kaynak: BOTAS, "Doğal Gaz Alım Anlaşmaları", Faaliyetler, http://www.botas.gov.tr/dogalgaz/dg_alim_ant.html, (03 Aralık 2002).

Ukrayna ile: SSCB'nin dağılmasıyla beraber, doğal gazdaki tüm kesintiler ve ödemelerdeki aksaklıklara rağmen, Ukrayna büyük miktarlarda Türkmen doğal gazı alarak, bugün Türkmenistan'ın önemli dış ticaret partneridir.

Diğer yandan, daha önce de belirttiğimiz gibi, 1993-1994 yıllarında ve 1997'de Ukrayna doğal gaz borçlarını ödeyememiştir. Ayrıca doğal gaz boru hatlarını kontrol eden Rus Gazprom şirketi ile geçiş ücretleri konusunda yaşanan anlaşmazlıklar da eklenince, Mart 1997'de Türkmenistan, doğal gaz ihracatını durdurmuştur. Aralık 1998'de Türkmenistan ve Ukrayna, Ukrayna'ya yıllık 20 milyar m³ (bin m³=36\$; paranın % 60'sı "barter" yoluyla) Türkmen doğal gazının ihracatı için yeniden anlaşmasına rağmen, Nisan 1999'da Ukrayna'nın ilk doğal gaz sevkiyatlarının parasını ödeyememesi sonucunda Türkmenistan sevkiyatı durdurmuştur.

Ukrayna'nın Türkmenistan'a 1994 yılından kalan gaz borcunun 700 milyon dolar; 1999'dan ise 140 milyon dolar olarak belirlenmişti. Bu borçları ödemek için Ukrayna, Türkmenistan'da çeşitli alanlarda yatırım yaparak (örneğin gaz boru hatlarının modernizasyonu gibi) borcunu ödemeye çalışmaktadır⁷⁹.

04 Ekim 2000'de Aşkabat'ta yapılan görüşmeler sonucunda, Ukrayna (Neftegaz Ukrainu) ve Türkmenistan (Türkmenneftegaz) arasında, daha önce de belirttiğimiz gibi, 2000 yılında 5 milyar m³ (bin m³=38\$; paranın % 60'ı "barter" yoluyla); 2001 yılında ise 30 milyar m³ (bin m³=40\$; paranın % 50'si "barter" yoluyla), toplam 1 milyar 200 milyon dolarlık anlaşma imzalamışlardır. İmza töreninde söz alan Türkmenbaşı, anlaşmanın öneminden söz ettikten sonra, Ukrayna'nın 1993-1995 yıllarından kalan gaz borcunun 281 milyon dolar, 1999'dan da 141 milyon dolar olarak belirlendiğini açıklamıştır⁸⁰.

Ayrıca, 14 Mayıs 2001 tarihinde Kiev'de, Türkmenistan ve Ukrayna arasında 2002-2006 yıllarında doğal gaz alım-satım anlaşması imzalanmıştır. Söz konusu anlaşmaya göre, Türkmenistan (Özbekistan/Kazakistan sınırında) Ukrayna'ya 2002'de 40 milyar m³, 2003-2005 yıllarında yıllık 50 milyar m³ ve 2006'da 60 milyar m³, toplam 250 milyar m³ doğal gaz satacaktır. 2002 yılında ihraç edilecek 40 milyar m³ doğal gazın fiyatı bin m³=42 dolar olarak belirlenmiştir, ki bunun yarısı "barter" yoluyla ödenecektir. 2003-2006 yıllarındaki yıllık kontrat miktarları, doğal gazın fiyatı, asgari yıllık teslim miktarı, ödeme usulü gibi unsurları belirlemek için taraflar ayrıca her sene görüşmek üzere anlaşmışlardır. Ukrayna'nın Türkmenistan'a olan gaz borcunun da Ukrayna'nın çeşitli alanlarda yapacağı yatırımlar yoluyla ödenmesinde de taraflar anlaşmışlardır⁸¹.

Türkmen doğal gazını 2003 yılına kadar Ukrayna'ya sevkiyatını İtera yapmaktaydı. 2003 yılında ise Gazprom, taraflarla anlaşarak, bu görevi üstlenmiş bulunmaktadır. Ukrayna, 2002'de 32 milyar m³ Türkmen doğal gazı almış, 2003'te ise

⁷⁹ Neytralny Turkmenistan, "Turkmenistan i Ukraina: Krepit Traditsii Drujbi i Sotrudniçestva", 04 Ekim 2000, s. 1.

⁸⁰ Neytralny Turkmenistan, "Reç Prezidenta Turkmenistana Saparmurata Turkmenbaşı Na Ofitsialnom Ujine V Çest Prezidenta Ukraini Leonida Kuçmi", 06 Ekim 2000, s. 2.

⁸¹ Neytralny Turkmenistan, "Vizit Saparmurata Turkmenbaşı V Ukrainu", 17 Mayıs 2001, s. 1-3.

anlaşmalar çerçevesinde 36 m³ (bin m³=44\$, paranın %50'si "barter" yoluyla) Türkmen doğal gazını almayı planlamaktadır⁸².

Diğer BDT ülkeleri ile: Bildiğimiz gibi, eski SSCB ülkelerinde bağımsızlık sonrasında da eski sistemin doğal bir sonucu olarak Cumhuriyetler arası ticari bağımlılık oldukça yüksek oranlarda gerçekleşmiş, ticaret büyük ölçüde BDT ülkelerine yönelmiştir.

Nitekim, Ukrayna başta olmak üzere BDT ülkelerinin (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan gibi) gaz borçlarını ödeyememesi ile Türkmenistan'ın dış ticaretinde BDT ülkeleri payının yıllar itibarıyla önemli ölçüde gerilemesine neden olmuştur.

Bu ülkelerle yapılan ikili anlaşmalar çerçevesinde, bu ülkelerin mal karşılığı veya diğer yollarla borçların ödemesi için çalışmalar yapılmaktadır. Örneğin, Özbekistan borcu nedeniyle Türkmenistan'a 2003-2004 yıllarında 1.1 milyon ton ham petrol verecektir⁸³.

Bir diğer örnek, Gürcistan, Türkmenistan'a olan doğal gaz borcu karşılığında, anlaşma çerçevesinde 2003 yılında Türkmenistan'ın yolcu vagonlarını tamir etmektedir. Gürcistan son yıllarda bu gibi çalışmalar sayesinde borcunu 500 milyon dolardan 300 milyona kadar indirmeyi başarmıştır⁸⁴. Diğer yandan, Türkmenistan, BDT ülkeleri ile dengeli bir politika sürdürmeye gayret etmektedir. Ayrıca Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ın oluşturduğu "Orta Asya Birliği"ne katılmama yönündeki tutumunu sürdürmektedir⁸⁵.

⁸² Aleksey Nedogonov, "Gazprom Na Ukraine: Povtorenie Proydennogo", 2003, <http://www.rusenergy.com/companies/a31012003.htm>, (11 Şubat 2003).

⁸³ Turkmenistan.Ru, "Za Dva Mesyatsa Uzbekistan Postavil Na Seyidinskiy NPZ 140 Tıs. Tonn Nefti", 2003, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=2&d=2656&op=viw>, (04 Mart 2003).

⁸⁴ Turkmenistan.Ru, "V Şcyot Pogaşeniya Svoego Dolga Gruzıya Remontiruet Dlya Turkmenii Passajirskiye Vagonı", 2003, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=2&d=2636&op=viw>, (24 Şubat 2003).

⁸⁵ DPT, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri...", s. 63.

Tablo 12

Türkmen Doğal Gazı İle İlgili Uluslararası Projeler

Adı/Konumu	Yol	Doğal Gaz Kapasitesi Cf*	Uzunluk Mil**	Fiyatı	Durum
"Centgas" (Merkez Asya Gaz)	Dövletabat'tan (Türkmenistan) Herat (Afganistan) Üzerinden Multan'a (Pakistan). Hindistan'a Uzatılabilir.	700 Milyar Cf/Yılda	Multan'a kadar 870 Mil (Hindistan'a İlave 400 Mil)	Pakistan'a Kadar 2 Milyar \$ (Hindistan'a İlave 500 Milyon \$)	Türkmenistan-Afganistan-Pakistan Arasında 30 Mayıs 2002'de Anlaşma İmzalanmıştır.
Orta Asya Merkez boru Hattı	Türkmenistan ve Özbekistan'dan Kazakistan Üzerinden Saratov'a (Rusya), Rus Gaz Boru Hattına Bağlanması	3.5 Trilyon Cf/Yılda	Boru Hattı Mevcuttur	-	Kullanıma Hazır. Türkmenistan bu Boru hattından Ukrayna'ya(Rusya Üzerinden) 2002-2006 Arasında Toplam 8.83 Tcf İhraç İçin Kullanmaktadır, Küçük Miktarlarda da Rusya'ya.
Çin Gaz Boru Hattı	Türkmenistan'dan Xinjiang'a (Çin). Japonya'ya uzatılabilir.	1 Trilyon Cf/Yılda	4161 Mil, Japonya'ya Kadar Daha Fazla	Çin'e Kadar 10 Milyar \$; Japonya'ya Kadar Daha Fazla	ExxonMobil, Mitsubishi ve CNPC Tarafından İlk Fizibilite Çalışmaları Yapılmıştır.
Trans Hazar Gaz Boru Hattı (TCGP)	Türkmenbaşı'dan (Türkmenistan) Bakü ve Tiflis Üzerinden Erzurum'a. Türk Doğal Gaz Sistemine Bağlanması	İlk Aşamada 565 Milyar Cf/Yılda Sonra 1.1 Trilyon Cf/Yılda	1020 Mil	2-3 Milyar \$ Arasında	Proje Durdu. Türkmenistan ve Azerbaycan Arasında Ekim 2001'de Boru Hattı Üzerinde Yeni Görüşmeler Başlamış
Korpedje-Kurt Kui	Korpedje'den (Türkmenistan) Kurt Kui'a (İran)	283-350 Milyar Tc/Yılda 2005'te 459 Milyar Tc/Yılda Kadar Yükseltmeyi Düşünülmektedir	124 Mil	190 Milyon \$; 2005'teki Büyümeyle:300-400 Milyon \$ Arasında	Aralık 1997'den Kullanıma Hazır

Kaynak: Energy Information Administration,, "Caspian Sea Region: Natural Gas Export Options", July 2002, <http://www.eia.doe.gov/cabs/caspgase.html>, (21 Şubat 2003).

*1 m³ (metreküp) doğal gazı= 35.3 Cf (kübik fit) doğal gazı.

**1 Mil= 1,609 Km.

4.2 Türkmenistan'ın Beklentileri

Sovyetler Birliği'nin ekonomik sorunlara bağılı olarak siyasal çözülmesiyle olumsuz koşullara rağmen, Türkmenistan, yine de diğer Orta Asya devletlerine göre, daha avantajlı konumdaydı. Çünkü jeopolitik açıdan Avrasya bölgesinin kalbinde yer alıyordu. Sahip olduğu enerjisini komşu ülkelere ihraç edebiliyordu. Azerbaycan ve Tacikistan örneklerinde olduğu gibi, gerek etnik ve gerekse dinsel çatışmalara muhatap değildi. Ayrıca Kazakistan'ın aksine, demografik açıdan, ülke genelinde hakim etnik grup Türkmenler'di.

Bu faktörlerin etkisiyle, Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı, demokratik ve laik Türkmenistan'ın Sovyet sonrası dönemde oynayabileceği rolü, üç ana başlıkta tanımladı:

- a) Petrol ve doğal gaz rezervlerinin dünya piyasalarına ihraç edilmesinde ve kara, hava ve demir yolu taşımacılığında, "kavşak rolü" oynaması,
- b) İç siyasi istikrarı ve daimi tarafsızlık statüsü nedeniyle, İsviçre gibi, Asya kıtasında, "sorun çözme ve yapıcı diyalog merkezi" olması,
- c) Yabancı yatırımcıyı kendi pazarına çekerek, "bölge finansal ve bankacılık hareketlerinin odak noktası" haline gelmesi.

Bu role uygun olarak, Türkmenistan önemli adımlar başlatmıştır. Birincisi, mevcut uluslararası ekonomik ve siyasal sistemin yapısına uygun olarak, demokrasi, insan hakları, özel mülkiyet ve piyasa ekonomisi gibi kavramları hayata geçirmek üzere kararlar alınmış ve o güne kadar sosyalist ideolojiyi baz alan dönemin mevcut hukuksal yapısı geçerliliğini kaybetmiştir. Bu zorluluk neticesinde, Türkmenistan Meclisi özel mülkiyet, insan hakları, demokrasi, kiralama, ortak şirket kurma, yabancı yatırımları koruma ve girişimcilik gibi kavramları tanımlamış ve yasal güvence altına almıştır.

İkincisi, İktisadi İş birliği Örgütü üyeleri ile Bağlantısızlar Hareketi'nin desteğini alarak 1995 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na başvuran Türkmenistan, kendisine Daimi Tarafsızlık statüsünün verilmesini istemiştir. 12 aralık 1995 günü yapılan toplantıda 185 üye ülke Türkmenistan'ın talebini kabul etti. Bu karar

neticesinde, Türkmenistan, askeri ittifaklara dahil olmama, yabancı devletlerinin kendi ülke sınırları içerisinde askeri üs bulundurmalarına izin vermeme, askeri amaçlar için diğer devletlerinin kendi toprağını kullanmasına müsaade etmeme gibi konularda uluslararası topluluğa söz vermiş oldu.

Bu kararın ardından, Türkmenistan, Orta Asya bölgesinde barış ve huzuru sağlamak amacıyla, bölgesel sorunlara barışçı yollarla çözüm bulmayı hedefleyen diplomatik girişimlere ev sahipliği yaptı. Türkmen yetkililerin olumlu tutumları neticesinde, 20 Ekim-01 Kasım 1995 tarihleri arasında çatışan Tacik gruplar, Aşkabat'ta bir araya geldi. 02 ve 13 aralık tarihlerinde yeniden bir araya gelen taraflar, sorunun barışçı yollarla çözülmesi gerektiğini ifade ederek, çözüme ilişkin taslak teklifleri hazırladılar. 1996 yılında da sürdürülen görüşmeler, çözüm bulma konusunda, somut adımların atılmasına katkı yaptı.

Tacikistan meselesine ilave olarak, Türkmenistan, Afgan iç savaşına da barışçı yollarla çözüm bulunması için, yapıcı rol üstlenmiştir.

Bölgesel çatışmaların çözümüne ilişkin toplantılara ev sahipliği yapan Türkmenistan, Ticaret ve Kalkınma üzerine Birleşmiş Milletler Konferansı ve Birleşmiş Milletler Uyuşturucu Maddeleri Kontrol Etme Programı gibi Birleşmiş Milletler organlarının Aşkabat'ta toplantılar düzenlemelerine ön ayak oldu.

Üçüncüsü, bölge finansal ve bankacılık hareketlerinin merkezi olma konusunda da, Türkmenistan, son dönemde kararlı adımlar atmıştır. Özellikle gerçekleştirilen yasal düzenlemeler, ülke genelinde sağlanan iç siyasi ve sosyal istikrar ile daimi tarafsızlık politikası, bu kararlı adımların atılmasına, önemli derecede katkı yaptı. Bu sayede Türkmenistan, ikili ve çok taraflı ekonomik ve ticari ilişkiler kurmayı başardı.

Son olarak da, coğrafi avantajına uygun olarak, Türkmenistan, öncelikle hava yolu taşımacılığının modernize edilmesi için Aşkabat Uluslararası Türkmenbaşı Hava Alanı tamamlanmıştır.

Kara yolu taşımacılığına ilişkin olarak, Aşkabat-Marı ve Aşkabat-Türkmenbaşı şehirleri arasında yeni otopanlar yapıldı.

Demiryolu taşımacılığı konusunda, Mayıs 1996 yılında, Meşed-Saraks-Tejen hattı faaliyete geçirildi. Yeni demiryolu hatlarının inşası için çalışmalar devam etmekte olup, demiryollarının modernizasyonuna da ağırlık verilmektedir. Demiryolu hatlarının elektrikli sisteme dönüştürülmesi, demiryolu trafik yönetiminin bilgisayar destekli hale gelmesi yönünde çalışmalar sürdürülmektedir.

Sonuç olarak, taşımacılık sektöründeki yeniden inşa ve modernizasyon çalışmaları sayesinde, Rusya'dan Ortadoğu ülkelerine ve Çin'den Hollanda'ya kadar olan bölge içersinde, Türkmenistan "kavşak rolü" üstlenmiş olacaktır.

Bu role ilişkin olarak farklı güzergahların inşası politikasını benimseyen Türkmenistan, bu politikasının, "2020 yılına kadar petrol ve doğal gaz sektörlerinin kalkındırılması" adıyla 1996 yılında hazırlanan ve 1998 yılında da yeniden düzenlenen Ana Plan'da yansıtılmıştır. Halen Türkmen yetkililer, şu projelerin gerçekleşmesi için, Exxon-Mobil, Mitshubishi, Western Atlas International, Monument, Petronas gibi uluslararası petrol şirketleriyle ortaklaşa çalışmalarını yürütmektedir:

1. Türkmenistan-İran-İran Körfezi petrol boru hattı,
2. Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan petrol boru hattı,
3. Türkmenistan-İran-Türkiye-Avrupa devletleri doğal gaz boru hattı,
4. Hazar geçişli doğal gaz boru hattı,
5. Türkmenistan-Afganistan-Pakistan doğal gaz boru hattı,
6. Türkmenistan-Özbekistan-Kazakistan-Çin-Japonya doğal gaz boru hattı.

Ayrıca Türkmenistan, İran ile ortaklaşa inşa ettiği Korpedje-Kurt Kui doğal gaz hattına ilave olarak, Amerikan Total firmasıyla Kazakistan-Türkmenistan-İran arasında ve İngiliz Monument firmasıyla da Hazar denizi-İran'ın Hazar kıyısı arasında petrol boru hatlarını inşa etmek için ortaklaşa çalışmalar yürütmektedir.

Türkmenistan'ın petrol ve doğal gaz sektörlerine ilişkin yeni rezervlerin keşfedilmesi, mevcut rezervlerin jeolojik araştırma raporlarının hazırlanması, iç ve dış

nakil hatlarının inşası, petrol rafinelerinin modernize edilmesi gibi çalışmalarını da sürdürmektedir⁸⁶.

Öte yandan, 1999 Ekim ayında Türkmenbaşı tarafından açıklanan 10 Yıllık Kalkınma Planı doğrultusunda ve üretim artışına bağlı olarak 2005 yılında yıllık 85 milyar m³ doğal gaz çıkarılması, bunun 70 milyar m³'ü ihraç edilmek üzere; 2010 yılında ise, yıllık 120 milyar m³, bunun da 100 milyar m³'ü ihraç edilmek üzere doğal gaz çıkarılması amaçlanmaktadır.

Tablo 13

10 Yıllık Planı'na Göre Türkmenistan'ın Enerji (Elektrik, Petrol ve Doğal Gaz) Üretim ve İhracatı

	2005	2010
Elektrik Üretimi (mlr kw/s)	15,0	25,5
Elektrik İhracatı (mlr kw/s)	6	11
Petrol Üretimi (mln ton)	28	48
Petrol İhracatı (mln ton)	16	33
Doğal Gaz Üretimi (mlr m ³)	85,0	120
Doğal Gaz İhracatı (mlr m ³)	70	100

Kaynak: Türkmenistanın Ykdysayyet we Maliye Ministrliğı Hem-de Türkmenistanın Statistika we Çalkayış Milli İnstituty, Türkmenistanın Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynın "Türkmenistanda Durmuş-Ykdysady Özgertmelerin 2010-njy Yyla Çenli Baş Ugry" Milli Maksatnamasy, Aşgabat, 1999, s. 292.

Devlet Başkanı Türkmenbaşı'nın açıkladığı bu planın hayata geçmesi halinde, Türkmenistan için yeni bir çağın başlangıcı olacaktır. Türkmenbaşı ülkenin refahını en önemli kaynağı doğal gazda görmektedir. Tabii bunun yanında, pamuk ve petrol konusunda yapılan yatırımları unutmamak gerekir. Ülkenin kalkınmasının motor unsuru

⁸⁶ Gürsoy-Naskali, s. 455-459.

konumuna gelecek güç hiç şüphesiz doğal gazdır. Amaç bunun en kısa sürede, çeşitli boru hatlarıyla dünya piyasalarına ulaştırabilmektir. Petrol ve doğal gaz ihracatından beklenen gelirlerin Türkmenistan'ın ekonomik ve sosyal yapısında köklü değişimlere yol açacağı şüphesizdir. Türkmenistan'ın sahip olduğu doğal zenginliklerin üretim ve ihracat ile elde edilecek gelirlerin fazla üretim ve yatırımlara kanalize edilmesi amaçlanmaktadır.

Bu çerçevede petrol ve doğal gaz ihracatı gelirlerinin;

-Kısa dönemde, kaliteli tüketim malları ithalatı ve teknoloji transferine,

-Orta dönemde, tüketim mallarına yönelik talebi karşılayacak tesislerin bir ölçüde oluşturulması sonucunda, lüks tüketim malları, teknoloji transferi ve hammadde-ara ürün ithalatına,

-Uzun dönemde, sanayi ürünleri ve hammaddeleri ile teknoloji transferine harcanması beklenmektedir.

Yeni inşa edilecek boru hatları sayesinde, farklı ülkelere ihraç imkanlarının artacak olması, Türkmenistan'ın dış ticaret partnerlerinin kompozisyonunda BDT ülkelerinin payının giderek daha da azalacağına işaret etmektedir. Ayrıca, Türkmenistan'ın, eski SSCB döneminin ülkeleri birbirine bağımlı kılan çarpık ve irrasyonel sanayileşme döngüsünün kırılması, tüketim kalıplarının artan dış gelirler sayesinde, ilkel teknoloji ile üretilen kalitesiz mallardan daha sofistike ürün guruplarına yönelmesi de kaçınılmaz görülmektedir. Bu değerlendirmeler ışığında, ülkenin sanayileşmiş batılı ülkelerle ticaretinin, özellikle önemli gelir artışının beklendiği 2005 yılından sonra hızla artacağı aşıkardır⁸⁷.

⁸⁷ Fatih Turan ve Atakan Özdemir, "Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticari ve Ekonomik İlişkileri Hakkında Değerlendirme", <http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/ocakoze12002/fatih.htm>, (03 Aralık 2002), s. 5-6.

5. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

SSCB döneminde, diğer cumhuriyetlerde çok büyük ölçekli bir sanayileşme gerçekleşmesine karşın, Türkmenistan, bu sanayileşmeden çok düşük bir pay alabilmiş, temin ettiği hammaddeler ile diğer Sovyet Cumhuriyetleri'nin sanayileşmesini destekleyen bir konumda kalmıştır. Ekonominin hammadde üretimi üzerinde yoğunlaşması ve bu hammaddeleri diğer cumhuriyetlerdeki sanayilerde kullanılması diğer sektörlerin de geri kalmasına neden olmuştur.

SSCB döneminde siyasi kadroların yanı sıra ekonomide de belirleyici unsuru Rusya ve Rus asıllılar oluşturmuştur. Yönetici sınıf ve kilit kadrolarda bu kişiler bulduklarından, Rusya dışındaki Cumhuriyetler sahip oldukları zenginlikleri ve ucuz insan kaynakları ile Rusya'nın, bir süper devlet olarak kalkınması için büyük rol oynamışlardır. Eğitim dilinde de aynı politika takip edilmiş, her Cumhuriyet'te Rusça ve o ülkenin dilinde olmak üzere iki dilde eğitim verilmiş, ancak Rusça eğitimi her bakımından desteklenmiştir.

Türkmenistan bağımsızlığına oldukça hazırlıksız bir durumda kavuşmuştur. SSCB döneminde uygulanan politikaların doğal sonucu olarak Türkmenistan, başta Rusya olmak üzere diğer Cumhuriyetler'e özellikle ekonomik olarak bağımlı durumdaydı. İşte bu nedenle Ekim 1991 tarihinde siyasi bağımsızlığın ilan edilmesiyle beraber, Türkmenistan ekonomik bağımsızlığını da elde etme çabasına girmiştir.

Türkmenistan'da bağımsızlık sonrası çalışmalar, ülkenin biran önce kalkınmasına endekslenmiş durumdadır. Bağımsızlıktan sonraki dönemde, Türkmen yetkililer, uyguladığı politikalar sayesinde, kısa sürede ülkenin kalkınması, sanayi alt yapısının oluşturulması, demokratik kurumların kurulması, serbest piyasa anlayışının yerleştirilmesi ve eski sanayi tesislerinin yeni teknoloji ile donatılması ve yabancı yatırımcının ülkeye çekilmesi konularında önemli başarılar elde ettiler. Ancak bu başarı beklenen düzeyde olamamıştır. Çünkü ekonomik sorunlar, krizler, bölgesel çatışmalar ve diğer devletler arasında yaşanan sürtüşmeler gibi dış faktörler, hazırlanan kapsamlı projelerin özellikle de ülke ekonomisini büyük oranda etkileyecek olan doğal gaz ve petrol projelerinin zamanında gerçekleştirilmesini engellemiştir.

Öte yandan, yapılan tahminlere göre dünya enerji tüketiminde fosil yakıtlar daha uzun süre birincil konumlarını sürdürecektir. Bu yakıtlar arasında, çevreyi daha az kirletmesi nedeniyle doğal gaz, önemini diğerlerinden daha fazla hissettirerek, pazar payını arttıracaktır. Doğal gaz özellikle enerji üretiminde giderek payını artırırken, petrol de ulaştırma sektöründeki ağırlığı nedeniyle konumunu sürdüreceği beklenmektedir. Doğal gazın enerji üretiminde giderek payını artırması, Türkmenistan'ın hayata geçirmek istediği doğal gaz boru hatları projelerinin önemini da arttırmaktadır.

Başta ABD ve Avrupa ülkeleri için, XXI. yüzyıldaki petrol ve doğal gaz gereksinimini karşılamada, kaynak çeşitliliği ve dolayısı ile fiyat rekabeti ve enerji güvenliği açısından Hazar bölgesi petrol ve doğal gaz kaynakları yaşamsal önem taşımaktadır. Özellikle Avrupa'nın gaz tüketiminde büyük payı olan Rus doğal gazının giderek tekelleşme eğilimi içinde olması, gerek arz güvenliği ve gerekse fiyatlandırma açısından, kabul edilebilir bir gelişme değildir. Ne var ki, alternatif kaynaklar arasında bulunan Türkmen doğal gazının uluslararası pazara ulaşabilmesinin önündeki en büyük engel de, hem mevcut ihraç hatlarının hem de kontrolünün neredeyse tamamen Rusya Federasyonu'nun tekelinde olmasıdır.

Bu gerçekliğe karşın, gerek ABD'nin ve gerekse AB'nin kaynak çeşitlendirme stratejileri, görüldüğü kadarıyla, söylem düzeyinde kalmakta ve gerek petrol ve gerekse gaz piyasalarındaki Rus etkinliği, istenilenin aksine artış eğilimi göstermektedir. Söz konusu durumda, orta ve uzun erimde Rusya'nın tekelinin kırılması da zor görülmektedir.

Ancak tüm olumsuz faktörlere rağmen, Türkmenistan'ın yalnızca Rusya'ya bağımlı olmayan "çoklu" yollardan uluslararası piyasaya ihraç olanağı bulması, doğrudan ülke kalkınması ve istikrarına olumlu etki edeceği anlamını taşıdığından yaşama geçirilmesi gereklidir.

Türkmenistan'ın refahı için en önemli kaynağı doğal gaz olduğundan, Türkmenistan, doğal gazını dört bir yandan ve en kısa yoldan dünya pazarına çıkarma çabasıdadır. Japonların Çin üzerinden doğal gaz geçirme projeleri yanında Pakistan ile

imzalanan doğal gaz anlaşması ile, İran üzerinden Basra körfezine inme yolları hep bu düşüncenin uzantısıdır.

Türkmen doğal gazın dünya piyasalarına en ucuz ulaşma güzergahı coğrafi olarak İran olarak gözüktüğü de (Basra yoluyla) ABD'nin buna sıcak bakmadığından en zor yol olmaktadır. Bununla beraber, doğal gazının en büyük güzergahlarından Türkiye hattı da hala önemini korumaktadır. Ayrıca Türkmenistan, Afganistan üzerinden Pakistan'a ulaşacak boru hattı projesine de güvenmektedir. Diğer yandan, son dönemde Türkmenistan'ın doğal gaz konusunda Rusya'daki hatlarına ilave olarak, Rusya ile doğal gaz sektöründe işbirliği çerçevesinde, Rusya üzerinden geçecek ek boru hatlarının yapımı girişimleri de dikkat çekicidir.

Sonuç olarak XXI. yüzyılın en zengin ülkelerinden biri olmaya aday Türkmenistan, bugünden uygulayacağı politikalar neticesinde bunu gerçekleştirebilecek durumdadır. Güçlü Türkmenistan için, ekonomide yabancı yatırımların teşviki yanında, Türkmen özel sermayesinin oluşturulmasının önü yavaş yavaş açılmalıdır. Doğal gaz konusunda tek boru hattı projeleri yerine, birden fazla alternatifi olan çalışmalar yapılmakta ki doğrusu da budur. Ayrıca doğal gaz yanında başta petrol ve tekstil olmak üzere sanayide de ciddi yatırımların yapılması Türkmenistan'ın geleceğini güven altına alma açısından önemlidir.

**EK 1. TÜRKMENİSTAN'DA YAPILMASI PLANALANAN
YATIRIMLARIN LİSTESİ**

Enerji Sanayi Kompleksi

İsim	Yıllar	Kapasitesi
Türkmenistan Enerji ve Sanayi Bakanlığı		
Elektrik Enerji		
Termik Elektrik Santrali, Kızıl-Atrek kasabası, Balkan vilayeti	2002-2003	
- enerji blok, MWt		(2x123)
Termik Elektrik Santrali, Daşoğuz şehri	2006-2007	
- enerji blok, MWt		100
Nebitdağ Su Elektrik Santralının imarı, Balkan vilayeti	2006-2007	
-gaz türbin, MWt		100
VL-500 kWt "Türkmenistan-Afganistan-Pakistan"	2006-2008	
-elektrik iletme hattı, km.		1150
Demir-Çelik Madencilik		
Büzmeyin Boru Fabrikasının imarı	1999-2003	
-çelik boru, bin ton		88
Renkli Madencilik		
Alüminyum Döküm Fabrikası, Marı vilayeti	2004-2008	
-ilk işlenen alüminyum, bin ton		250
Kimya Sanayi		
Karbamid ve Amonyak Fabrikası, Türkmenabat şehri	2006-2009	
-karbamid, bin ton		350
Karbamid Fabrikası, Marı şehri	1998-2003	
-karbamid, bin ton		400
Kalsinasyon ve Kostik soda Fabrikası, Gaurdak şehri, Lebap vilayeti	2000-2002	
-soda, bin ton		70
Makine Yapımı		
Marı Makine Yapımı Fabrikasının büyüme	2003-2007	
-döküm, bin ton		1,2
Elektroteknik Sanayi		
Elektrik Lamba Fabrikası, Aşabat şehri	2001-2002	
-lamba, milyon adet		12
Kablo Fabrikasının büyüme, Aşabat şehri	2001-2002	
-kablo ürünleri, bin km.		1,2
Türkmenistan Sanayi ve İnşaat Malzemeleri Bakanlığı		
İnşaat Malzemeleri Sanayi		
Elektrot Fabrikası, Aşabat şehri	2006-2009	
-elektrot, bin ton		25
Aşabat Cam Fabrikası		
-bileşim atölyesinin imarı; tedricen teknoloji donanımların	2006-2007	

yenilenme		
şıhta, ton/gün		100
-cam üretiminin yeniden donatması; float seyrine geçmesi		
Cam, milyon m ²		10
Kaplama Seramik Tuğla Fabrikası, Aşkabat şehri	2004-2005	
-milyon tuğla		22
Tuğla fırınının imarı; kemersiz halkavi fırına geçmesi, Aşkabat şehri	2003	21,7
Kiremit Fabrikalar		
Büzmeyin şehri, Ahal vilayeti	2001-2002	
-kiremit, milyon adet		5
Marı şehri	2005-2007	
-kiremit, milyon adet		10,5
Daşoğuz vilayeti	2009-2010	
-kiremit, milyon adet		3
Çimento Fabrikası, Gaurdak şehri, Lebap vilayeti	1999-2005	
-çimento, bin ton		1915
Sihhi Tesisler Fabrikası, Bezmeyin, Ahal vilayeti	2001-2005	
-sihhi cini, bin takım		20
“Şamaki” yatağında yıkanan kum üretimi, Daşoğuz vilayeti	2007-2009	
-yıkanan kum, bin m ³		70
“Kernay” yatağında filiz olmayan malzemelerin üretimi, Daşoğuz vilayeti	1999-2003	
-kırma taşı, bin m ³		400

Petrol-Gaz Kompleksi

“Türkmennetf” Devlet Konsorsiyumu		
Petrol Çıkarma Sanayi		
Körpece yatağın işletilmesi, Balkan vilayeti	1999-2005	
-kuyu, adet		120
-gaz, milyar m ³		5
Kompresör İstasyonu, Çeleken şehri, Balkan vilayeti	2000-2002	
-gaz, milyar m ³		1
Kelkör petrol yatağın işletilmesi, Balkan vilayeti	2002-2010	
-kuyu, adet		23
-petrol, milyon ton		0,4
Karada Petrol yatakların işletilmesi, Balkan vilayeti	2002-2010	
-kuyu, adet		84
-petrol, milyon ton		1,4
Denizde “Yolbars”, “Laçın”, “Çarлак” vb. petrol yatakların işletilmesi, Balkan vilayeti	2002-2010	
-kuyu, adet		167
-petrol, milyon ton		15,2

Gaz Sanayi		
Karada Gaz yataklarının işletilmesi, Balkan vilayeti	2002-2010	
-kuyu, adet		60
-gaz, milyar m ³		4
Denizde Gaz yataklarının işletilmesi, Balkan vilayeti	2002-2010	
-kuyu, adet		232
-gaz, milyar m ³		15,2
Petrol ve Petrol ürünlerin taşınması		
Koturdepe-Cebel Petrol Boru Hattı, Balkan vilayeti	2009-2010	
-petrol boru hattı, km.		50
-petrol, milyon ton		2,5
“Türkmenneftgaz” Devlet Ticaret Konsorsiyumu		
Rafineri Sanayi		
Türkmenbaşı Rafineri		
Dizel yakıtın hidro arıtma tesisi (büyüme)	2003-2006	
-dizel yakıtın hidro arıtma, bin ton		2700
Petrol ve Zift rafineri için hava-vakum tesis	2005-2007	
-petrolün ilk rafineri, bin ton		3000
Keresin işleme tesisi	2005-2007	
-keresin, bin ton		300
“Hidrokreking” tesisi	2005-2008	
-ham maddenin hidrokreking, bin ton		2000
Seyidi Rafineri		
Bitüm tesisi; bitüm doldurma iskelesi	2000-2003	
-bitüm, bin ton		300
Reaktif ve Dizel yakıtın hidro arıtma tesisi; kükürt üretim tesisi	2000-2003	
-dizel yakıt, bin ton		1200
-reaktif yakıt, bin ton		600
Amuderya nehri üzerinden 2 hatlı petrol boru hattıyla karayolu köprüsü	2002-2005	
-uzunluğu, metre		400
Gaz Boru Hattı		
Kaahka-Bezmeyin Gaz Boru Hattı, Ahal vilayeti	2000-2005	
-uzunluğu, km.		149
Burdalık-Farab Gaz Boru Hattı, Lebap vilayeti	2005-2010	
-uzunluğu, km.		100
Samandeppe-Zerger Gaz Boru hattı, Lebap vilayeti	2005-2010	
-uzunluğu, km.		60
Sovetabat-Tahtabazar Gaz Boru Hattı, Marı vilayeti	2005-2010	
-uzunluğu, km.		140
Petrol ve Petrol ürünlerin taşınması		
Petrol Deposunun Geçirme, Tecen şehri, Ahal vilayeti	2003-2005	
-petrol depolar, bin m ³		8
Zift Deposu, Urfa kasabası, Balkan vilayeti	2000-2005	

-depolar, bin m ³		80
Benziz iskelenin imarı, Urfa kasabası, Balkan vilayeti	2002-2008	
-doldurma tesisi, vagon-tank		48
Kerosin iskelemsi, Urfa kasabası, Balkan vilayeti	2003-2005	
-doldurma tesisi, vagon-tank		20
Petrol deposunun su basılmış bölgeden geçirmesi, Urfa kasabası, Balkan vilayeti	2000-2002	
-petrol depolar,bin m ³		10
Petrol Deposu, Farab kasabası, Lebap vilayeti	2006-2007	
-petrol depolar, bin m ³		12
“Türkmengaz” Devlet Konsorsiyumu		
Gaz Sanayi		
Dovletabad-45 yatağın işletmesi, Serahs etrabı, Ahal vilayeti		
-ilave kuyuların işletmesi	2000-2006	21
-UPPG-10, gaz üretimi, milyar m ³	2002-2003	5
-UPPG-11. Gaz üretimi, milyar m ³	2006-2007	5
Garacavlak grubun yatağının işletilmesi, Ahal vilayeti	2003-2005	
-UPPG,GPZ, gaz üretimi, milyar m ³		3
-kuyu, adet		12
Gurrukbil grubun yatağın işletilmesi, Marı vilayeti	2005-2006	
-UPPG ile USO, gaz üretimi Milyar m ³		3
-kuyu, adet		16
-gaz boru hattı, km.		27
-BVN. Adet		2

Tüketim Kompleksinin Ve Ticaretin Gıda Harici Sektörü

Türkmenistan Tekstil Sanayi Bakanlığı		
Hafif Sanayi		
Tekstil Kompleksi, Yoloten şehri, Marı vilayeti	2002-2004	
-pamuk ipliği, bin ton		4,5
-havlu trikotaj kumaş, bin ton		4,5
-trikotaj ürünleri, milyon adet		10
Tekstil Kombine, Marı vilayeti	2005-2010	
-pamuk ipliği, bin ton		4,5
-trikotaj kumaş, bin ton		3,9
-trikotaj ürünleri, milyon adet		14,1
Tekstil Kombine, Daşoğuz vilayeti	2005-2010	
-pamuk ipliği, bin ton		4,5
-trikotaj kumaş, bin ton		3,9
-trikotaj ürünleri, milyon adet		14
Tekstil Kombine, Lebap vilayeti	2006-2010	
-pamuk ipliği, bin ton		4,5
-trikotaj kumaş, bin ton		3,9

-trikotaj ürünleri, milyon adet		14
İplik fabrikasının temeli üzerinde Tekstil Kombinasi (büyüme), Seyidi Lebab vilayeti	2006-2010	
-pamuk ipliği, bin ton		13,9
-pamuk kumaşı, milyon m ²		51
-konfeksiyon, milyon adet		8,5
-trikotaj kumaş, bin ton		5
-trikotaj ürünleri, milyon adet		11,9
İplik Fabrikası, Babadayhan Etrabı, Ahal vilayeti	2006-2010	
-pamuk ipliği, bin ton		9
İplik Fabrikası, Serahs Etrabı, Ahal vilayet	2006-2010	
-pamuk ipliği, bin ton		9
İplik Fabrikaları, Daşoğuz, Lebab vilayetleri (her vilayette 3-er fabrika)	2006-2010	
-pamuk ipliği, bin ton		57,5
İplik Fabrikası (imarı), Seyidi şehri, Lebab vilayeti	2001-2003	
-pamuk ipliği, bin ton		6,2
İplik Fabrikası, (büyüme) Türkmengala kasabası, Marı vilayeti	2006-2010	
-pamuk ipliği, bin ton		6
-pamuk kumaş, milyon m ²		40
-konfeksiyon, milyon adet		6,6
İplik Fabrikaları, Türkmengala kasabası, Sakarçaga kasabası, Marı vilayeti	2006-2010	
-pamuk kumaş, bin ton		100
-yatak çamaşırları, milyon takım		6,6
İplik Fabrikası, (büyüme) Tecen şehri, Ahal vilayeti	2006-2010	
-pamuk ipliği, bin ton		9,8
-pamuk kumaş, milyon m ²		40
-konfeksiyon, milyon adet		6,6
Niyazov adındaki İplik Kombinasi (imarı), Aşkabat şehri	2006-2010	
-pamuk ipliği, bin ton		6
-kumaş. Milyon m ²		40
Başörtü Fabrikası (imarı), Türkmənabat şehri	2006-2010	
-yün kumaş, milyon m ²		1,5
-pamuk kumaş, milyon m ²		5
İstihsal Ayakkabı Birliği (imarı), Aşkabat şehri	2006-2010	
-ayakkabı, milyon çift		5
Ayakkabı Fabrikası, Lebab vilayeti	2006-2010	
-ayakkabı, milyon çift		5
Deri Fabrikası (imarı), Marı şehri	2006-2010	
-kromlu deri ürünleri, milyon m ²		75
İpek Böceği Tohumu Fabrikası, Marı şehri	2003-2004	
-ipek böceği tohumlar, kg.		2000
"Türkmənhalı" Devlet Birliği		
Boyama-Halı Fabrikası, Marı şehri		

Boyama hanesinin imarı		
-ipliği boyama, ton		250
Türkmenistan Ticaret ve Dış Ekonomi İlişkiler Bakanlığı		
Ticaret		
Dağıtma Buzdolabı, Uşelye kasabası, Aşkabat şehri	2001-2005	
-buz dolaplar, bin ton		3
Dağıtma Buzdolabı, Daşoğuz şehri	2006-2010	
-buzdolapları, bin ton		1,5
“Türkmen demiryolları” Dairesi		
Demiryolu		
Tahtabazar-Serahs Demiryolu	2006-2010	
-yeni demiryolu hatları, km.		150
Türkmenbaşı-Kızıl-Kaya – Daşoğuz Demiryolu	2006-2010	
-yeni demiryolu hatları, km.		700
Türkmenbaşı-Bekdaş Demiryolu	2006-2010	
-yeni demiryolu hatları, km.		242
Kazancık-Kızıl-Atrek Demiryolu	2000-2003	
-yeni demiryolu hatları, km.		223
Bami-Aşkabat-Duşak Demiryolu	2000-2005	
-yeni demiryolu hatları, km.		35
Türkmenabat-Kerki-Kerkici Demiryolu	2008-2010	
-yeni demiryolu hatları, km.		215
Kerki-Tahtabazar Demiryolu	2006-2010	
-yeni demiryolu hatları, km.		340
“Türkmen denizyolları” Dairesi		
Ulaştırma Transport		
Alaca limanında Petrol Rıhtımı	2002-2005	
-rıhtım, metre		314
“Türkmen ottoyolları” Devlet Konsorsiyumu		
Karayolları		
Aşkabat-Marı Karayolu	2001-2006	
-uzunluğu, km.		350
Göktepe-Türkmenbaşı Karayolu	2000-2005	
-uzunluğu, km.		525
Aşkabat-Daşoğuz Karayolu	2002-2010	
-uzunluğu, km.		660
Kızıl-Arvat-Kızıl-Atrek-Gudrolium Karayolunun imarı	2006-2010	
-uzunluğu, km.		265
Serhas-Oguzhan Karayolunun imarı	2006-2010	
-uzunluğu, km.		55
“Türkmen havayolları” Milli Dairesi		
Havayolları		
Türkmenbaşı, Nebitdağ, Daşoğuz, Türkmenabat, Marı şehirlerin hava alanlarda Kalkış-İniş Pistlerinin imarı	2000-2005	

Türkmenistan Otomobil Bakanlığı		
Ulaştırma		
Tecen, Nebitdağ, Daşoğuz, Marı şehirlerde Otoparkların inşaatı	2000-2005	
-yolcu/saat		400
Türkmenistan İletişim Bakanlığı		
İletişim		
Fibro-Optik İletişim Hattı, Aşkabat-Daşoğuz	2001-2002	
-uzunluğu, km.		655
Radyo-Röle hattı	2002-2010	
-uzunluğu, km.		994
Dijital Otomatik Telefon Santralıları	2001-2010	
-kapasitesi bin numara		325

Sosyal Kompleksi

Türkmenistan Sağlık ve Tıp Sanayi Bakanlığı		
Tıp Sanayi		
Bitkisel Hammaddelerin küçük işleme fabrikası, ekilen sahaların genişlemesi, Tecen etrabı, Ahal vilayeti	2003	
-ilaç bitki, ton		100
-ekilen sahalarda, bin hektar		2
Kimya-Eczacılık Fabrikası "Sağlık", Aşkabat	1999-2005	
-hap, milyon adet		700
-şişe, milyon adet		18
Mesken İnşaatı		
Türkmenistan'da toplam		
Mesken	2000-2005	42800
bin m ²	2006-2010	65300
Belediye İnşaatı		
Su Toplama Tesislerin Kompleksi ve Yashan-Nebitdağ Su Hattı	2003-2004	
-kapasitesi, bin m ³ /gün		70
Kanalizasyon Arıtma Tesisleri, Aşkabat şehri	2000-2002	
-birinci kısım		
bin m ³ lağım suları/gün		300
-ikinci kısım		
bin m ³ lağım suları/gün		150
-üçüncü kısım		
bin m ³ lağım suları/gün		100
Merkez Su Sağlama Tesisi	2000-2002	
birinci kısım		
bin m ³ su/gün		150
-ikinci kısım	2006-2008	
bin m ³ su/gün		215
Kanalizasyon Arıtma Tesisleri, Türkmenabat şehri	2001-2003	

bin m ³ lağım suları/gün		50
Su Arıtma Tesisleri, Türkmenabat şehri	2006-2008	
bin m ³ su/gün		100
Milli Eğitim		
Okullar, toplam	2000-2010	
-bin yer		145,2
Sağlık		
Tıp Teşhisi Merkezler, vilayetlerde	2000-2004	
-adet		5
Onkoloji Merkezi, Aşkabat	2001-2002	
-yatak		250
Cerrahi İlmi-Klinik Merkezi, Aşkabat	2006-2007	
-yatak		160
Merkez Klinik Hasta hanesi; Fizyoloji İlmi-Klinik Merkezi ile, Aşkabat	2006-2008	
-yatak		265
Acil Yardım Hasta hanesi, Aşkabat	2003-2004	
-yatak		200
Çok İhtisaslı Hasta hanesi, Ahal, Lebap vilayetleri	2003-2010	
-yatak		650
-ziyaret/vardiya		200
Anne ve Çocuk Hastanesi, Büzmeyin şehri	2004-2005	
-yatak		100
Sağlık Evleri, Marı, Daşoğuz, Balkan vilayetleri	2005-2009	
-ziyaret/vardiya		1260
-Hastaneler, Göktepe, Kazancik etraflarında	2000-2004	
-yatak		300
-ziyaret/vardiya		450
"Baharden"Tedavi ve Dinlenme Evi, Ahal vilayeti	2004-2005	
-yer		200
Spor		
Yat Kulübü, Türkmenbaşı şehri	2002-2003	
-alanı, bin m ²		1
Spor Kompleksi	2006-2007	
-alanı, bin m ²		5
Spor Sarayı	2007-2008	
-bin yer		3
Stadyumlar, Marı, Daşoğuz, Balkan vilayetleri	2008-2010	
-bin yer		30
Turizm		
Oteller, Marı, Daşoğuz, Lebap vilayetleri	2000-2010	
-yer		360
Dağ Turizm Merkezi, Çuli kasabası (büyüme)	1999-2003	
"Sıyahat" Otel, Aşkabat (büyüme)	2003-2004	
Gençlik Turizm Merkezi, Çeleken şehri	2004-2007	

-kamp, yer		150
Turistik Kompleksi, Avaza, Balkan vilayeti	2005-2007	
-kamp, yer		200
“Grand Türkmen” Otel, Aşkabat (lokanta ve eğlenme tesisler)		
-yer		120
Turistik Kompleksler, Lebap, Balkan vilayetleri	2007-2009	
-kamp,yer		200
Kültür		
Opera ve Bale Tiyatrosu, Aşkabat	2001-2003	
-bin yer		1
Dram Tiyatrosu, Aşkabat	2000-2002	
-bin yer		1,2
Disney-Land, Aşkabat	2000-2001	
-alanı, hektar		200
Hayvanat Bahçesi, Aşkabat	2000-2001	
-alanı, hektar		100
Diğer		
İş Merkezi, Aşkabat	2006-2010	
Milli Televizyon ve Radyo Kurumun binası, Aşkabat	2000-2002	
İş İşler Bakanlığı, Aşkabat	2001-2003	
Din Merkezi, Aşkabat	2008	

Tarım Sanayi Kompleksi

Türkmenistan Su Bakanlığı		
Tarım		
Seyidi Havuz, II. Kısım, Lebap vilayeti	1996-2010	
-kapasitesi. Milyon m ³		1200
Hauz-Han Havuzun büyüme, Marı vilayeti	1994-2010	
-milyon m ³		625
Pulihatun Havuz, Ahal vilayeti	2000-2005	
-milyon m ³		1250
Kopetdağ Havuzun büyüme	2006-2010	
-milyon m ³		70
Madaus Havuz, Balkan vilayeti	2006-2010	
-milyon m ³		250
Tahta Havuz, Daşoğuz vilayeti	2005-2010	
-milyon m ³		800
Daryallı Kolektörün imarı, Daşoğuz vilayeti	2000-2010	
-uzunluğu, km.		145
Baş Batıkıyadaki Kolektörün imarı, Lebap vilayeti	2000-2010	
-uzunluğu, km.		146
Karakum Deryanın kapasitesini artırılması	2001-2005	
Karakum Deryanın IV. Kısımının inşaatı	1979-2010	

“Türkmenobahızmat” Birliği		
Tarım		
Katı kaplamalı yolların inşaatı (tüm vilayetler)	2000-2005	
-uzunluğu, km.		568
Çiftlikler arası sulama kanalı, Bayramali etrabı	2000-2010	
-uzunluğu, km.		13
Şiflikler arası kolektör, Ju-Jukli alanında, Marı vilayeti	2000-2005	
-uzunluğu, km.		126
Baş Şahsene Kolektör, Daşoğuz vilayeti	2000-2010	
-uzunluğu, km.		61
Yeni sulanan arazilerin işletmesi, Marı vilayet	2000-2010	
Alanı, bin hektar		410,6
Kolektör-Drenaj sisteminin inşaatı, Ahal, Balkan, Daşoğuz vilayetleri	2000-2010	
		414,7
Sulanan arazilerinin imarı, Ahal, Daşoğuz, Lebap, Marı vilayetleri	2000-2010	
-alanı, bin hektar		843,4
“Türkmenmalları” Birliği		
Et ve Süt Sanayi		
Et küçük Fabrikalar, Balkan, Daşoğuz, Lebap, Marı vilayetleri	2000-2002	
- ton/vardiya		3,75
Süt küçük Fabrikalar, Balkan, Daşoğuz, Lebap, Marı vilayetleri	2000-2002	
- ton süt/vardiya		5
Süt çiftlikleri, Balkan, Daşoğuz, Marı vilayetleri	2001-2004	
-büyükbaş hayvan, baş		1000
Tarım		
Otlakların Sulama (tüm vilayetler)	2000-2005	
-alanı, bin hektar		14460
Önce sulanan otlaklarda su tesislerin imarı (tüm vilayetler)	2000-2005	
-alanı, bin hektar		7200
Gıda Sanayi Birliği		
Gıda Sanayi		
“Gündogar” Pasta Fabrikasının imarı, Aşkabat şehri	2001-2002	
-pasta ürünleri, bin ton		10
-şekerleme ürünleri, bin ton		6
“Lebap” Pasta Fabrikasının imarı, Türkmenabat şehri	2007-2008	
-pasta ürünleri, bin ton		15
Marı Pasta Fabrikasının yeniden donanımlıma	2006-2007	
-pasta ürünleri, bin ton		10
Pasta Fabrikası, Balkan vilayeti	2005-2009	
-pasta ürünleri, bin ton		10
Bitkisel Yağ Fabrikası, Ahal vilayeti	2002-2003	
-bitkisel yağ, bin ton		28,5
-margarin, bin ton		1

Yağ Fabrikasının yeniden donanımlıma, Daşoğuz şehri	2005-2006	
-bitkisel yağ, bin ton		57-6,7
-margarin, bin ton		5
-tuvalet sabun, bin ton		6
Yağ Fabrikasının yeniden donanımlıma, Türkmenabat şehri	2003-2004	
-bitkisel yağ, bin ton		56,7
-mayonez, bin ton		5
Yağ Fabrikasının imarı, Bayramali şehri, Marı vilayeti	2001-2002	
-bitkisel yağ, bin ton		56,7
-margarin, bin ton		10
-tuvalet sabun, bin ton		9
-çamaşır sabun, bin ton		9
-mayonez, bin ton		6
"Akca" Fabrikasının büyüme, Türkmenabat şehri	2004-2005	
-tuvalet sabun, bin ton		9
-çamaşır sabun, bin ton		9
Küçük Bira Fabrikaları, Balkan vilayeti (4), Daşoğuz vilayeti(3), Ahal vilayeti (4), Lebap vilayeti (3), Marı vilayeti (5)	2000-2010	
-bira, bin dal		570
Bira Fabrikasının donanımların yenilenme, Daşoğuz şehri	2006-2007	
-bira, bin dal		1600
Bira Fabrikasının donanımların yenilenme, Türkmenabat şehri	2008-2009	
-bira, bin dal		1600
Bira Fabrikasının donanımların yenilenme ve imarı, Marı şehri	2009-2010	
-bira, bin dal		1600
Meyve su, Konsantre, Meyve-Sebze çocuk püresi üretme Fabrikası, Ahal vilayeti	2002-2003	
-meyve su, bin ton		3,6
-meyve-sebze çocuk püresi, ton/vardiya		5
İçme suyu, Meyve suyu, Madeni suyu şişelere koyma Fabrikası, Ahal ve Lebap vilayetleri	2006-2009	
-içme su, madeni su, meyve su, milyon dal.		3
Şeker Fabrikalar		
Ahal vilayeti	2003-2004	
-şeker, bin ton		30
Daşoğuz vilayeti	2005-2006	
-şeker, bin ton		30
Lebap vilayeti	2008-2009	
-şeker, bin ton		30
İyotlu Mutfak Tuzu üretme Fabrikası, Marı vilayeti	2002-2003	
-mutfak tuzu, bin ton		10
Diğer		
Ambalaj Fabrikasının imarı, Aşkabat şehri	2001-2002	
-polimeri kutu, bin adet		300
-plastik ambalaj, milyon adet		21

Karton Ambalaj Fabrikası, Aşkabat şehri	2006-2007	
-oluklu karton, bin ton		5
Teneke Fabrikası, Ahal vilayeti	2006-2007	
-milyon şişe		20
Dondurulan Yarı-Hazır malların üretme Fabrikası, Ahal vilayeti	2009-2010	
-yarı-hazır malları, bin ton		5
Soya ürünleri Fabrikası, Daşoğuz vilayeti	2008-2009	
-soya ürünleri, bin ton		10
Et ve Süt Sanayi		
Küçük Et Fabrikalar (29 adet)	2000-2006	
-et, ton/vardiya		14,5
Et Kombine, Tecen, Ahal vilayeti	2009-2010	
-et, bin ton		6
Tavuk Fabrikası, Tecen, Ahal vilayeti	2004-2005	
-tavuk et, bin ton		3
Et Kombinasyonunun imarı, Daşoğuz şehri	2006-2007	
-et, bin ton		3,6
Et Kombine, Türkmenabat şehri	2007-2008	
-et, bin ton		3,6
Küçük Süt Fabrikası (18 adet)	2000-2005	
-süt, ton/vardiya		54
Bebek Maması Fabrikasının imarı, Aşkabat şehri	2003-2004	
-bebek maması, ton/vardiya		5
"Türkmengallaönümleri" Birliği		
Un ve Yem Sanayi		
Elevatörler, Ahal (3), Marı (1), Daşoğuz (3), Lebap (1) vilayetleri	2000-2005	
-bin ton buğday		356
Elevatörler, Ahal, Balkan, Daşoğuz, Lebap vilayetleri (1-er)	2006-2007	
-bin ton buğday		350
Değirmen Kompleksleri, Balnan (1), Lebap(1), Marı (3) vilayetleri	2000-2005	
-işlenen buğday ton/gün		2020
Elevatör, bin ton		156
Değirmen Kompleksleri, Ahal (3), Balkan (2), Lebap (1), Marı (1), Lebap (1) vilayetleri	2006-2010	
-işlenen buğday ton/gün		2820
Elevatör, bin ton		510
Değirmen, Ahal (1), Daşoğuz (1) vilayetleri	2004	
-işlenen buğday, ton/gün		500
Değirmen, Aşkabat (2), Daşoğuz (2), Lebap (2) vilayetleri	2006-2010	
-işlenen buğday, ton/gün		1350
Ekmek Fabrikası, Marı şehri	2006	
-ekmek ton/gün		30
"Spagetti" üretme Makarna Fabrikası, Türkmenabat şehri	2010	

-makarna ton/gün		8
“Spagetti” üretme Makarna Fabrikası, Daşoğuz şehri	2010	
-makarna ton/gün		8
Makarna Fabrikası, Nebitdağ şehri	2003	
-makarna ton/gün		27
Mısır, Pirinç, Arpadan kuru kahvaltı üretme Hattı Türkmenabat, Marı, Daşoğuz Ekmek Fabrikalarda	2005-2006	
-kahvaltı, ton/gün		60
Türkmenistan Balık Komitesi		
Balık Sanayi		
Balık Kompleksi, Bezmeyin, Ahal vilayet,	2008-2010	
-isli-kuru balık, ton/gün		2
Havuz, Daşoğuz vilayeti	2006-2010	
-piyasalık balık, bin ton		1
Havuz, Marı vilayeti	2005-2009	
-piyasalık balık, bin ton		1
Zeyid balım yetiştirme çiftliği, Lebap vilayeti	2001-2003	
Balık tohum, milyon adet		5
“Türkmenpagta” Devlet Konsorsiyumu		
Çırçır Sanayi		
Çırçır Fabrikalar, Balkan (1), Daşoğuz (1), Lebap (2) ,Marı (2) vilayetleri	2003-2010	
-bin ton pamuk		344

Kaynak: T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, “Türkmenistan”, Yurt Dışı Mütteahhitlik Hizmetleri, Duyurular, http://ydmh.foreigntrade.gov.tr/ihale_duyuru/duyuru/2001/Turkmenistan/Turkmenistan.htm, (23 Nisan 2003).

*Etrap: Belediyelik Yerleşim Birimi.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Gürsoy-Naskali, Emine ve Erdal Şahin. (Ed.) **Bağımsızlıkların 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri**, Birinci Baskı, Haarlem, Hollanda: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını, 2002.

Khramov, Victor and Allaberdy Orazov. (Ed.) **Türkmenbaşy Türkmeni Dünya Tanadyar**, Ashkhabad, Türkmenistan, 1999.

Ministerstvo Ekonomiki i Finansov Turkmenistana i Natsionalniy Institut Gosudarstvennoy Statistiki i Informatsii Turkmenistana. **Turkmenistan, Vozrajdyonny Geniem Velikogo Turkmenbaşi, Zolotaya Epoha Turkmenistana v Tsifrah i Faktah**, Aşhabad: Turkmenskaya Gosudarstvennaya İzdatelskaya Slujba, 2002.

Nurmamedov, A. **Turkmenistan**, Aşhabad: Goskompeçati Turkmenistana, 1992.

Orazov, M. B. (Red.) **Vneshekonomiçeskaya Politika Neytralnogo Turkmenistana**, Aşhabad: İzdatelstvo Turkmenskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. Magtimgulı, 1997.

Roslyakov, A. A. (Red.), **İstoriya Turkmenskoy SSR**, Aşhabad: Magarif, 1989.

Türkmenbaşy, Saparmyrat. **Altyn Asyryn Altyn Binyady**, Yaşulularyn IX Döwlet Maslahatynyn, Halk Maslahatynyn we Umumy Milli “Galkynyş” Hereketinin Bilelikdiki Mejlisinde Sözlenen Hem-de Onda Kabul Edilen Taryhy Kararlaryn Toplumy, Aşhabad, 1999.

Türkmenbaşy, Saparmyrat. **Garaşsyzlyk Yoly**, Türkmenistanyn İlkinji we Hemişelik Prezidenti Beyik Saparmyrat Türkmenbaşynyn Pahimleri, Payhaslary we Sargytlary, 1-nji Kitap, Aşhabad: Türkmen Döwlet Neşeriyat Gullugynyn Metbugat Merkezi, 2002.

Türkmenbaşy, Saparmyrat. **Ruhnama**, Aşhabad: Türkmen Döwlet Neşeriyat Gullugy, 2001.

Türkmenistanyn Ykdysayyet we Maliye Ministrliги Hem-de Türkmenistanyn Statistika we Çalkayış Milli İnstituty. **Türkmenistanyn Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyn “Türkmenistanda Durmuş-Ykdysady Özgertmelerin 2010-njy Yyla Çenli Baş Ugry” Milli Maksatnamasy**, Aşhabad, 1999.

Sürelî Yayınlar

Neytralny Turkmenistan, 14 ocak 2003.

Neytralny Turkmenistan, 28 Aralık 2002.

Neytralny Turkmenistan, 16 Aralık 2002.

Neytralny Turkmenistan, 31 Temmuz 2002.

Neytralny Turkmenistan, 06 Haziran 2002.

Neytralny Turkmenistan, 31 Mayıs 2002.

Neytralny Turkmenistan, 17 Mayıs 2001.

Neytralny Turkmenistan, 06 Ekim 2000.

Neytralny Turkmenistan, 04 Ekim 2000.

Diğer Yayınlar

- Akdiş, Muhammet. "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik Sosyal Kültürel İlişkiler-Bölgeye Yabancı İlgisi ve Beklentiler",
<http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/temmuz99/ortaasya.htm>, (03 Aralık 2002).
- Ani-İnterfaks, Turkmeniya Povişayet Eksportnıy Potentsial, 2002,
<http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=4&d=1466&op=viw>, (09 Şubat 2002).
- BISNIS. "Economic and Trade Statistics",
http://www.bisnis.doc.gov/bisnis/country/txChapter_X.htm, (01 Mart 2003).
- BOL Communication. "Genel Ekonomik Durum", Ülkeler, Türkmenistan,
<http://www.bolcontact.com/ulkeler/TURKMEN/turkmen2.htm>, (22 Mart 2003).
- BP-Amoco. "BP Statistical Review of World Energy", June 2002,
http://www.bpamoco.com/downloads/1087/statistical_review.pdf, (25 Şubat 2003).
- BOTAŞ. "Doğal Gaz Alım Anlaşmaları", Faaliyetler,
http://www.botas.gov.tr/dogalgaz/dg_alim_ant.html, (03 Aralık 2002).
- BOTAŞ. "Hazar Geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi", Projeler, Etüd ve Proje Aşamasında Olan Projeler,
<http://www.botas.gov.tr/projeler/etud/hazar.html>, (03 aralık 2002).
- Cesar, Mustafa. "Bağımsızlığının Onuncu Yılında Türkmenistan'da Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci",
<http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/DTDERGI/ocakozel2002/t%C3%BCrkmen.htm>, (22 Mart 2003).
- DPT. "Madencilik Özel İhtisas Komisyonu Raporu Enerji Hammaddeleri Alt Komisyonu Petrol-Doğal Gaz Çalışma Grubu", Ankara, 2001,
<http://ekutup.dpt.gov.tr/madencil/enerjiha/oik617.pdf>, (21 Mart 2003).
- DPT. "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu", Ankara, 2000,
<http://www.ekutup.dpt.gov.tr/disekono/oik528.pdf>, (02 Kasım 2001).
- Energy Information Administration. "Caspian Sea Region: Natural Gas Export Options", July 2002, <http://www.eia.doe.gov/cabs/caspgase.html>, (21 Şubat 2003).

- Evrensel. "Hazar Kaynakları Paylaşılmıyor", Dünya, 01 Ağustos 2001, <http://www.evrensel.net/01/08/01/dunya.html>, (22 Mart 2003).
- Gubenko, Olga. "İğraya Loktyami...", 2001, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=4&d=1311&op=viw>, (13 Şubat 2003).
- Günay, Bekir. "Yeraltı Zengini Yertüstü Fakiri Türkmenistan", <http://www.netpano.com/Turkmen.htm>, (22 Mart 2003).
- ITERA. "Otçyot 1999", İtogi Goda, http://www.iteragroup.com/win1251/year_report/1999_report.htm, (23 Nisan 2003).
- İnformatsionno-Delovoy Tsentr "Turkmenistan". "Kurs Manata", <http://www.turkmenbusiness.org>, (23 Nisan 2003).
- İş Hayatı Dayanışma Derneği, "Türkmenistan Doğal Gaz ve Petrol", Ülkeler, Türkmenistan, <http://www.ishad.org.tr/unDetail.asp?ctg=8&Article=174&cName=Bilgi>, (22 Mart 2003).
- Kovalevskiy, Vladimir. "Turkmenistan Obespeçil Sebya Elektroenergiyey", 2001, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=4&d=551&op=viw>, (29 Ekim 2001).
- Natsionalny İstitut Statistiki i İnformatsii. "İtogi 2000 Goda V Zerkale Statistiki", 2001, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=4&d=421&op=viw>, (29 Ekim 2001).
- Nedogonov, Aleksey. "Gazprom Na Ukraine: Povtorenie Proydennogo", 2003, <http://www.rusenergy.com/companies/a31012003.htm>, (11 Şubat 2003).
- Pamir, A, Necdet. "Bakü-Ceyhan: Bitmeyen Senfoni", Analizler, Ankara, Mart 2001, <http://www.avsam.org>, (02 Aralık 2002).
- Pamir, A, Necdet. "Hazar Bölgesinde Enerji Politikaları: Avrupa'nın ve A.B.D.'nin Konseptleri", Analizler, Ankara, 13 Kasım 2000, <http://www.avsam.org>, (02 Aralık 2002).
- Pamir, A, Necdet. "Eğrisiyle Doğrusuyla Türkmen Gazı ve Türkiye", Analizler, <http://www.avsam.org>, (02 Aralık 2002).
- Pravosudov, Sergey. "SŞA Boryutsya Za Energoresursı Stran SNG", 2001, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=4&d=69&op=viw>, (29 Ekim 2001).
- Sergeev, Viktor. "VVP Rastyot Po Rekordnomu Grafiku", 2001, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=4&d=1238&op=viw>, (12 Kasım 2001).

- Slavinskaya, Larisa. "Gazoviye Strasti", Neftegazovaya Vertikal, No: 3, 2002, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=6&d=1503&op=viw>, (13 Şubat 2003).
- TİKA. "Türkmenistan", Ülke Profilleri, <http://www.portal.tika.gov.tr/pdf/turkmenistan.pdf>, (09 Şubat 2003),
- T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, "Türkmenistan", Yurt Dışı Müttehhitlik Hizmetleri, Duyurular, http://ydmh.foreigntrade.gov.tr/ihale_duyuru/duyuru/2001/Turkmenistan/Turkmenistan.htm, (23 Nisan 2003).
- T.C. Dış İşleri Bakanlığı. "Orta Asya Cumhuriyetleriyle İlişkiler", Dış Politika, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupa/oasya.htm>, (03 Aralık 2002).
- T.C. Dış İşleri Bakanlığı. "Hazar Geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi", Dış Politika, Petrol ve Doğal Gaz, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupa/hazar.htm>, (03 Aralık 2002).
- Turan, Fatih ve Atakan Özdemir, "Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticari ve Ekonomik İlişkileri Hakkında Değerlendirme", <http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/ocakozel2002/fatih.htm>, (03 Aralık 2002).
- Turkmenistan.Ru. "Soglaşeniye Mejdu Rossiyey i Turkmenistanom O Sotrudniçestve V Gazovoy Otrastle Ot 10 Aprelya 2003 Goda", Moskva, 2003, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=4&d=2779&op=viwi>, (11 Nisan 2003).
- Turkmenistan.Ru. İran Na 21% Uveliçil İmport Turkmenskogo Prirodnogo Gaza, 2003, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=2&d=2707&op=viw>, (24 Mart 2003).
- Turkmenistan.Ru. "Za Dva Mesyatsa Uzbekistan Postavil Na Seyidinskiy NPZ 140 Tıs. Tonn Nefti", 2003, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=2&d=2656&op=viw>, (04 Mart 2003).
- Turkmenistan.Ru. "V Turkmenistane Vvodyatsya Noviye Stavki Podohodnogo Naloga", 2003, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=2&d=2648&op=viw>, (28 Şubat 2003).
- Turkmenistan.Ru. "V Şçyot Pogaşeniya Svoego Dolga Gruziya Remontiruet Dlya Turkmenii Passajirskiye Vagonı", 2003, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=2&d=2636&op=viw>, (24 Şubat 2003).
- Turkmenistan.Ru. "Turkmenistan V 2002 Godu Na 9% Uveliçil Eksport Produktsii i Na 10% Sokratil İmport", 2003, <http://www.turkmenistan.ru/index.cfm?r=2&d=2586&op=viw>, (12 Şubat 2003).